MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

CERCETĂRI ARHEOLOGICE

XXX

2

ISSN 0255-6812

CERCETĂRI ARHEOLOGICE

XXX

2

BUCUREȘTI

2023

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Sorin Ailincăi, Dan Aparaschivei, Mihai Bărbulescu, Nikolaus K.O. Boroffka, Adina Boroneanț, Dragoș Diaconescu, Stela Doncheva, Gabriel Fusek, Florin Gogâltan, Martin Husár, Sergiu Matveev, Dragoș Măndescu, Ioana A. Oltean, Ioan Carol Opriș, Liviu Petculescu, Constantin C. Petolescu, Zeno Karl Pinter, Stefan Pop-Lazić, Ivan Radman-Livaja, Tudor Sălăgean, Victor Spinei, Agnieszka Tomas, George Trohani, Boaz Zissu

COLECTIVUL DE REDACȚIE:

Silviu Oța – redactor-șef
Laurențiu Angheluță
Bianca Olteanu
Alexandru Rațiu
Andreea Ștefan
Maria-Magdalena Ștefan
Ovidiu Țentea

EDITORI:

Andreea Bîrzu
Katia Moldoveanu
Constantin Haită
Valentin Radu

Tehnoredactare și coperta: Petru Ureche

Ilustrația de pe coperțile 1, 4: Podul lui Traian. Foto pila culee (pila C), dinspre SV, înainte de demararea lucrărilor din anul 1984 (anul 1983), fond nr. 854, inv. nr. 954, SJAN MH, dosar 11/1983-1984.

ISSN 0255-6812
www.cercetări-arheologice.ro
https://doi.org/10.46535/ca.30.1
https://doi.org/10.46535/ca.30.2

Volum editat de Muzeul Național de Istorie a României
Calea Victoriei 12, București, 030026, România

Cuprins/Contents

30/2

In Memoriam Radian-Romus Andreescu (Editorii) **391**

Radian-Romus Andreescu. Activitatea științifică (Editorii) **395**

Sabin POPOVICI, Iulia RĂBÎNCĂ, Laurenţiu COMĂNESCU, Valentin VOICILĂ, Gavrilă PĂLCĂU, Surface researches on the valley of the Frăsinet river (Frăsinetul de Pădure village, Dobrosloveni commune, Olt County). I **409**

Camelia-Mirela VINTILĂ, Necropola de la Cernica. Brățări din inventarul funerar al mormintelor **433**

Ana ILIE, Raluca KOGĂLNICEANU, Plastica antropomorfă de lut din aşezarea gumelniţeană de la Iepureşti (jud. Giurgiu) **457**

Cristian-Eduard ŞTEFAN, Un vas antropomorf fragmentar de tip *Venus* din colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi **479**

Roxana DOBRESCU, Constantin HAITĂ, Katia MOLDOVEANU, L'industrie lithique de l'habitation L1/1993 du site de Vitănești-Măgurice **491**

Andreea BÎRZU, Katia MOLDOVEANU, Ion TORCICĂ, Pavel MIREA, Noi figurine antropomorfe recent descoperite în aşezarea gumelniţeană de tip *tell* de la Vitănești „Măgurice" **527**

Mihaela CULEA, Adina BORONEANȚ, A humerus varus deformity in a Eneolithic grave from Gumelnița (Călărași County, Romania) **541**

Vasile DIACONU, Constantin APARASCHIVEI, Reevaluarea unor reprezentări antropomorfe și zoomorfe din situl eneolitic de la Petricani (com. Petricani, jud. Neamț) **553**

Alin FRÎNCULEASA, Monica MĂRGĂRIT, Daniel GARVĂN, Adrian BĂLĂȘESCU, Industria materiilor dure animale din situl preistoric de la Șoimești – Merez (jud. Prahova) **567**

Vasile IARMULSCHI, „Eine Pommersche Fibel" aus Kamenez-Podolsk (Ukraine) **589**

Boaz ZISSU, Nurit SHTOBER-ZISU, An Underground Rock-Cut Shrine near Amatsya, Judean Foothills, Israel **599**

Remus Mihai FERARU, Zeii medicinei în coloniile milesiene de la Pontul Euxin: cult și reprezentare iconografică **627**

Kateryna SAVELIEVA, Archaeological and epigraphic evidence about the religious life of the roman garrison in Tyras **639**

Alexandru RAȚIU, Ioan Carol OPRIȘ, Samian Ware in Early Roman Contexts at Capidava **651**

Alexandru RAȚIU, Mihaela SIMION, Laurențiu ANGHELUȚĂ, The Roman Sports Cavalry Helmet from Islaz (Teleorman County, Romania) **669**

Eugen S. TEODOR, Emil DUMITRAȘCU, Săpături arheologice în zona centrală a castrului roman de la Băneasa (județul Teleorman) **691**

Jozsef MATYAS, Fortificația romană de la Voislova **713**

Corina Anca SIMION, Maria Loredana MARIN, Elena Alexandra ISPAS, Cristian MĂNĂILESCU, Alexandru Răzvan PETRE, Eugen S. TEODOR, Datarea radiocarbon a unor probe de lemn și derivaţi din lemn, ca urmare a unor tratamente termice. Un punct de vedere arheometric asupra unor eşantioane de la Măguricea Branului **725**

Csaba SZABÓ, Miruna LIBIȚĂ-PARTICĂ, Ioan MUNTEAN, Mithras exhibited. Perspectives of sensory museology in Mithraic contexts **737**

Ovidiu ȚENTEA, Florian MATEI-POPESCU, Călin TIMOC, Castrele romane din sud-vestul Daciei. O trecere în revistă și o actualizare **763**

CA

30/2

Castrele romane din sud-vestul Daciei. O trecere în revistă și o actualizare

OVIDIU ȚENTEA,
FLORIAN MATEI-POPESCU,
CĂLIN TIMOC

Rezumat:

Acesta este un raport al celor mai recente rezultate ale cercetărilor arheologice și pluridisciplinare efectuate în castrele din sud-vestul Daciei. Intenția acestei treceri în revistă a informațiilor este oferirea unei imagini actualizate și uniformizate a principalelor date tehnice referitoare la aceste fortificații. Actualizarea informațiilor bibliografice, dar mai ales a imaginilor și a datelor cartografice le-am considerat foarte utile ca instrument de lucru pentru cercetări viitoare sau noi proiecte științifice și arheologice. Acest studiu este realizat în maniera rapoartelor dedicate anumitor zone ale Imperiului Roman, publicate periodic în volumele congreselor internaționale dedicate studiului frontierelor romane. După raportul prezentat la Congresul Internațional al Frontierelor Romane de la Zalău de Doina Benea și publicat în anul 1999, reeditat și adus la zi într-un volum dedicat istoriei Banatului în antichitate în anul 2016, au apărut câteva sinteze importante dedicate acestui spațiu care l-au avut ca autor sau principal autor pe Eduard Nemeth.

Abstract: Roman forts in the southwest Roman Dacia. A review and an update

This is a short review of the latest results of the archaeological excavations and noninvasive investigations carried out in the Roman forts from the south-western part of Roman Dacia. We want to provide an up to date overview and the unified technical features of these forts. We consider the updating of the bibliographic informations and of the available images and cartographic data and useful tool for further researches or for developing new scientific and archaeological projects. This overview follows the same pattern as the peridiocally reports on different areas of the Roman Empire, published in the proceedings of the International Limes Congresses. After the report published by Doina Benea in the proceedings of the International Limes Congress from Zalău in 1999, updated in a book on the history of the Banat region during antiquity in 2016, Eduard Nemeth published several important synthesis.

Cuvinte cheie: epoca romană, armata romană, Dacia, frontiere romane, fortificații.

Keywords: *Roman period, Roman army, Dacia, Roman frontiers, fortifications.*

Introducere

Sistemul defensiv roman în zona de sud-vest a Daciei datează cel mai târziu din timpul primei expediții dacice a împăratului Traian, după cum se poate înțelege din singurul pasaj din lucrarea sa despre războiul dacic, de unde aflăm că principala coloană a armatei romane s-a deplasat la Berzobis și apoi spre Aizis (Priscianus 6, 13, p. 205: *Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus*), înainte de a ajunge la Poarta de Fier a Transilvaniei (*Tapae*; Cassius Dio 58, 8, 1: στρατεύσαντι δὲ τῷ Τραϊανῷ κατὰ τῶν Δακῶν καὶ ταῖς Τάπαις, ἔνθα ἐστρατοπέδουν οἱ βάρβαροι). Traseul este marcat și pe izvoarele cartografice, cum ar fi Tabula Peutingeriana (7, 21-24): *Lederata – Apus flumen – Arcidava – Centum Putei – Berzobia – Aizis – Caput Bubali – Tibiscum* (Strobel 1984, 163-164).

Fără a avea indicii arheologice sigure, putem însă presupune, având în vedere modul foarte precis în care Traian descrie traseul, că respectiva zonă va fi rămas sub control militar roman după pacea din anul 89 p. Chr., garnizoane de mai mari sau mai mici dimensiuni fiind așezate în punctele cheie, așa numitele *opportuna loca* (Tacitus, *Ann.* 4, 24) sau *idonea loca* (Titus Livius 25, 26, 2) în vocabularul militar roman (Nemeth 2005, 29-30, nu exclude această posibilitate, dar pentru o perioadă scurtă și nu în zone foarte întinse). Situații similare întâlnim în Dacia după pacea din anul 102 (Cassius Dio 58, 9, 7: ταῦτα συνθέμενος καὶ τὸ στρατόπεδον ἐν Ζερμιζεγεθούσῃ καταλιπών, τήν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβόν) sau după 106 p. Chr. în Muntenia, unde au fost așezate câteva garnizoane romane, aparținând provinciei Moesia Inferior, fără ca teritoriul respectiv să fi fost provincializat. Prezența a cel

puțin trei faze distincte de construcție la clădirea comandamentului castrului legionar de la Berzobis ar pleda pentru o datare timpurie a momentului așezării legiunii IIII Flavia Felix (vezi mai jos). De altfel, prezența legiunii IIII Flavia Felix la sudul Dunării, în Moesia Superior, este aproape neatestată pentru intervalul 86-101, astfel încât putem presupune că după ce a părăsit castrul de la Burnum (Dalmatia) și a participat la războiul dacic al lui Domitian ar fi putut rămâne la nordul Dunării, la Berzobis. Aici legiunea a staționat până în jurul anului 118, când este mutată la Singidunum. Sistemul de fortificații asigura legătura dintre provincia Moesia Superior și interiorul noii provincii prin Poarta de Fier a Transilvaniei (*Lederata - Tibiscum*), iar un al doilea culoar asigura legătura dintre Dunăre și Tibiscum (*Dierna - Tibiscum*), așa cum reiese și din izvoarele cartografice romane, în primul rând Tabula Peutingeriana. Nu trebuie uitat că în contextul războiului contra marcomanilor, cvazilor și iazygilor din anii 92-93 p. Chr., C. Velius Rufus a întreprins o expediție prin regatul lui Decebal, regele dacilor (ILS 9200 = IDRE II 406, r. 13-18: *donis donato corona murali / hastis duabus vexillis duobus et bel/lo Marcomannorum Quadorum / Sarmatarum adversus quos expedi/tionem fecit per regnum Decebali, / regis Dacorum*), ceea ce dovedește că prezența armatei romane chiar în interiorul teritoriului controlat de către Decebal era normală și firească, probabil stipulată prin tratatul din 89 p. Chr.

Totuși este greu de precizat din punct de vedere arheologic dacă primele niveluri de locuire din castrele de-a lungul liniei Lederata-Tibiscum datează din vremea lui Domitian sau din timpul primei expediții dacice a împăratului Traian. Oricum, această linie pare a fi părăsită la începutul domniei lui Hadrian (C. Opreanu consideră că nu există suficiente elemente care să ateste această părăsire și că rezultatele cercetărilor arheologice din cele două castre de la Vărădia și din unele așezări civile, cum ar fi cea de la Ramna, demonstrează continuitatea prezenței romane în această zonă). Castrele de pe linia Dierna-Tibiscum sunt construite în piatră sub Hadrian și Antoninus Pius, multe dintre acestea prezentând mai multe faze de construcție. La Mehadia și la Tibiscum, s-au observat intervenții de urgență, generate de nevoile de apărare din timpul lui Gallienus. Întreaga zonă este însă pierdută odată cu întreaga provincie sub același împărat, după anul 262. Indiferent dacă admitem sau nu ipoteza părăsirii liniei Lederata-Tibiscum la începutul domniei lui Hadrian, este evident că vestul Banatului până la Tisa nu a fost ocupat niciodată în mod direct de către romani. Limita stăpânirii romane în această zonă este marcată de cele două linii de fortificații ce urmează a fi prezentate mai jos.

1. Pojejena

jud. Caraş-Severin

Castrul auxiliar este situat la Nord de localitatea actuală, pe un platou înalt, la aproximativ 500 m de malul Dunării, în punctul „Șitarnița". Urmele se văd la suprafața terenului sub forma unui val înconjurat de șanț. Castrul a fost cercetat parțial de către N. Gudea, O. Bozu 1970, 1973, 1976-1979, respectiv C. Timoc, împreună cu Ș. Cristea, începând cu anul 2020 (Fig. 1.2). Între anii 2017-2019, C. Timoc a colaborat pentru prospecțiuni geofizice și geomagnetice, verificate prin secțiuni de mici dimensiuni, cu o echipă a Universității din Varșovia, condusă inițial de T. Sarnowski, apoi de A. Tomas, și compusă din E. Jęczmienowski și M. Pisz. Au fost evidențiate două faze constructive (Fig. 1.4). Prima fază corespunde unui castru de lemn și pământ, având dimensiunile mai mici decât cele postulate de N. Gudea, de 142 × 179 m, orientat E-V. A doua fază corespunde unui castru de piatră cu plan dreptunghiular, având dimensiunile 148 × 185 m. Zidul de piatră a fost construit în tehnica *opus incertum*, având lățimea de 1,5 m. Turnurile de colț au o formă aproximativ trapezoidală, cu latura mare, din exterior de formă rotunjită (2,90 × 2,50 × 2,50 × 4 m). *Porta praetoria* este situată pe latura de Est. Porțile aveau turnurile ușor ieșite în exterior (dimensiuni 3,80 × 4,50 m). În interior au fost identificate urmele unor clădiri în *retentura*, o parte fiind considerate ca aparținând clădirii comandamentului (*principia*), iar altele ca fiind ruinele unui *horreum*.

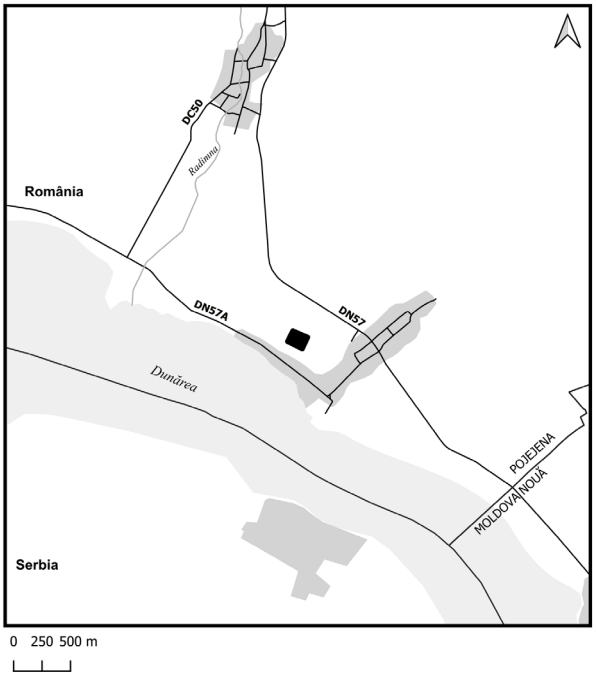

1.1. Pojejena. Localizarea fortificației.

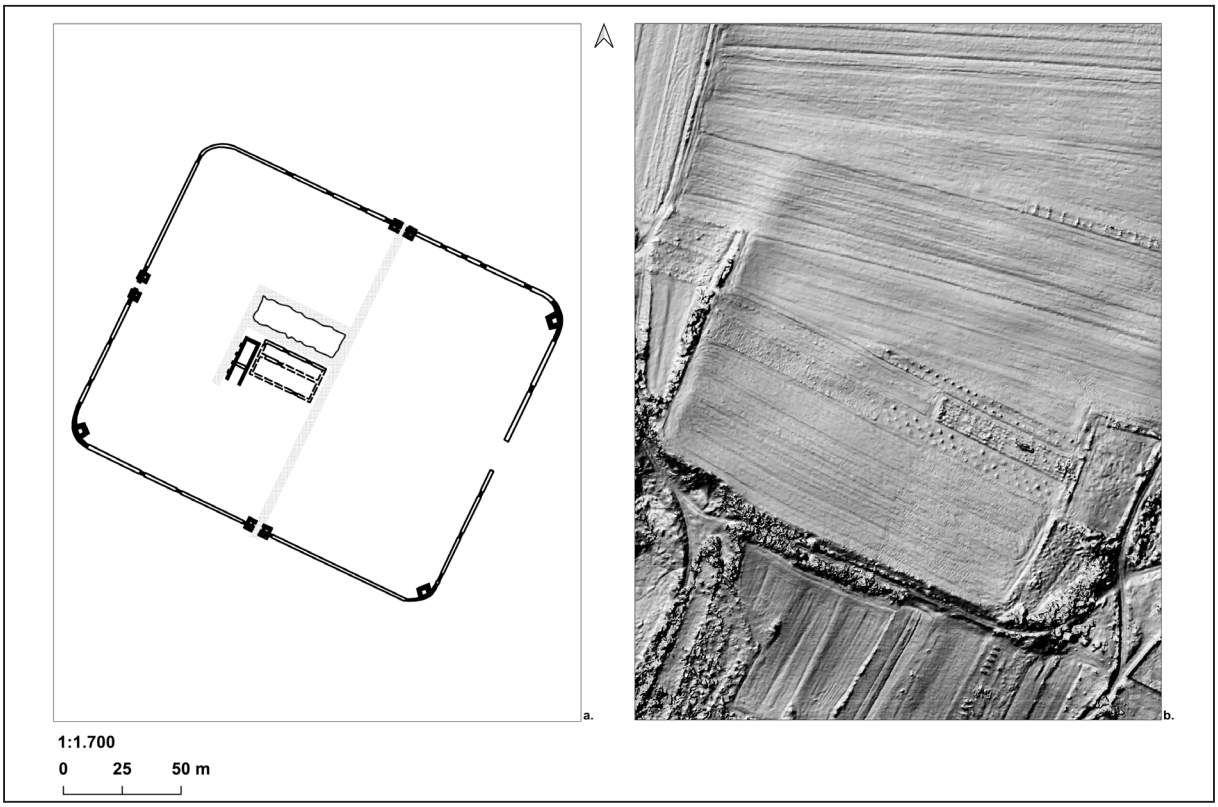

1.2. Planul fortificației de la Pojejena: a. planul incintei (după Marcu 2009, 278, pl. 18); b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

În turnul de nord-est au fost descoperite câteva plăcuțe cu reprezentări mithraice. În zona centrală, provenind probabil din curtea clădirii comandamentului, a fost descoperit un altar dedicat lui Iupiter Dolichenus de către prefectul Q. Petronius Novatus (AE 1972, 490 = IDR III/1, 11; Timoc, Cristea 2023; pentru acest personaj, originar din Mauretania Caesariensis, vezi și AE 1967, 644 = IDRE II 465; PME P 26; PME VI, p. 80). O statuetă a zeiței Victoria, care era așezată pe un glob ținut de o mână, artefacte tipice în contextul adorării lui Iupiter Dolichenus, a fost descoperită în ruinele unui *horreum* situat în *praetentura sinistra*, în apropiere de *porta praetoria*. În același context, au fost descoperite și două reliefuri de marmură cu reprezentarea Cavalerilor Danubieni. Pe baza descoperirilor monetare și pe baza unei fibule în formă de T, întregul context de distrugere poate fi datat în jurul anului 260.

Ambele faze ale castrului sunt vizibile pe prospecțiunile executate în 2019 (Fig. 1.5-6). Pe aceste prospecțiuni se observă că există cel puțin două faze ale castrului de piatră, judecând după suprapunerile din *praetentura dextra*, dar și alte clădiri. De asemenea, clădirea comandamentului se observă în centrul fortificației. Se observă existența a cel puțin două *horrea* (Jęczmienowski, Pisz, Timoc 2023), ceea ce pare a confirma supoziția că acest castru avea un port la Dunăre, jucând astfel un rol important în logistica armatei romane din această zonă. Supoziția pare a fi confirmată și de descoperirea unor sigilii de plumb cu ștampila *Aug(usti) n(ostri)*, ce indică posibila prezența unei stații de vamă.

În exterior, spre sud și sud-est, în apropiere de *porta principalis dextra*, au fost identificate urmele unui *vicus* militar, cercetat doar prin intermediul prospecțiunilor geo-magnetice (Fig. 1.5).

Castrul a fost ocupat de cohorta *V Gallorum Dacica* sau de cohorta *V Gallorum Pannonica*, în funcție de provincia căreia castrul îi va fi aparținut, Dacia Superior sau Moesia Superior (IDR III/1, 10-11; IDR III/1, 23a-c; IDR App III, LXVII/1; LXVIII/1-2; LXIX/1; LXX/1; IDR App III, p. 95-97).

A fost identificat de asemenea material tegular al legiunilor IIII Flavia Felix, timpuriu, din timpul staționării legiunii în castrul de la Berzobis (IDR III/1, 21a = IDR App III, XII/1-3, *leg(ionis) IIII F(laviae)*, fără epitetul *Felix*, ceea ce ar pleda pentru o datare mai târzie, după mutarea legiunii la Singidunum; IDR App III, I/1-3, *leg(ionis) IIII Fl(aviae) F(elicis)*, un tip diferit de standardul *LEG IIII FF*, care apare la Bersobis, IDR App III, II-VIII) și VII Claudia pia fidelis, atât din vremea lui (CIL III 8071f = IDR App III, XXI/1), cât și mai târziu, începând și cu domnia lui Hadrian (IDR III/1, 21b = IDR App III, XXXVII/1; IDR III/1, 22 = IGLR 429; IDR App III, XXXVI/1-24).

1.3. Pojejena. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-vest (©MNIR/Dan Costea).

1.4. Pojejena. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre sud-vest (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

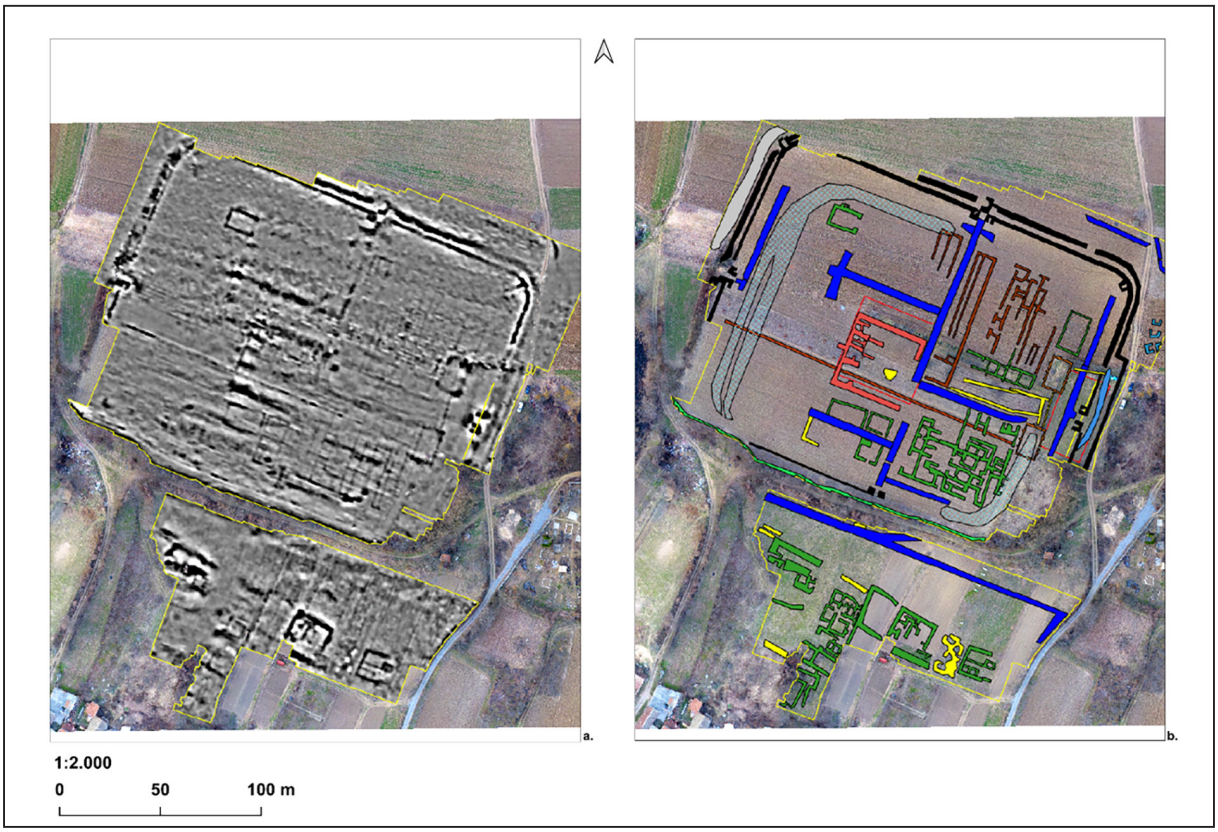

1.5. Pojejena. a. Rezultatele prospecțiunilor geo izice și a planimetriei;
b. Interpretarea organizării interne a castrului (Pisz et al. 2019, Fig.1).

Tot din perioada traianică pare a data și o plăcuță de proprietar aparținând unui călăreț din *ala (I) Frontoniana (Tungrorum)* (ILD 179), care activase cel mai probabil în *turma* lui Valerius Firmus (Nemeth 2007, 201, consideră că ar putea data din perioada 117-119 p. Chr.)

Castrul de lemn și pământ a fost construit probabil în epoca lui Domitian, iar cel de piatră a fost construit cel mai probabil în epoca lui Traian-Hadrian (Fig. 1.5). Castrul a făcut parte din sistemul defensiv al provinciei Moesia Superior sau Dacia Superior, a fost distrus în jurul anului 260, și cunoaște o reorganizare a planului interior în epoca constantiniană, când unul dintre *horrea* pare a fi refăcut (o monedă Constantius II a fost descoperită în mortarul dintr-unul din zidurile acestuia, Nemeti, Cristea 2020, 278) Având în vedere prezența materialului tegular al legiunilor din Moesia Superior, care pare a data dintr-o epocă mai târzie decât epoca lui Traian, putem admite că mai degrabă castrul și unitatea de la Pojejena se aflau sub autoritatea guvernatorului acestei provincii. În aceste condiții, este vorba evident de *cohors V Gallorum Pannonica* (IDR App III, p. 95-97, se consideră că este vorba de *cohors V Gallorum Dacica*, întrucât *V Gallorum Pannonica* ar fi staționat la Tekija-Transdierna).

1.6. Pojejena. Rezultatele prospecțiunilor geofizice
(puse la dispoziție de Michal Pisz, după Cristea și Timoc 2023, 272, Pl. I.2.).

Bibliografie: TIR L 34, 91; Gudea 1975; Gudea 2001, 59-60, nr. 10; Marcu 2009, 151-153, nr. 29; Bondoc 2009, 44-45; Nicolae 2013, 154; Benea 2016, 153-154; Timoc, C., Pisz, M., Jęczmienowski, E., Ardelean, C. A. 2018. Contribuții la cunoașterea așezării civile de tip vicus militar de la Pojejena. *Analele Banatului, Serie Nouă.* 26, 57-64; Jęczmienowski, E. 2019. A non-destructive survey of the Roman Auxiliary fort and vicus in Pojejena (Caraș-Severin County, Romania) – a preliminary report. *Banatica* 29, 1: 145-157; Pisz et al. 2019: 129-132; Nemeti, S. și Cristea, Ș. 2020. New Reliefs Plaques from Pojejena (Caraș-Severin County) depicting the Danubian Riders. *Ziridava. Studia Archaeologica* 34, 277-286; Petolescu 2021, 222-224, nr. 43; Timoc, C. 2022. Modificări arhitecturale la *porta praetoria* a castrului de la Pojejena (jud. Caraș-Severin) în sec. IV d.Hr., în D. Aparaschivei, J. Bilavschi și L. Pîrnău (eds.). *Varia Archaeologica II. Arheologie în pandemie. Provocări în arheologia românească în anii 2020–2021.* Cluj-Napoca: Editura Mega: 175-184; Timoc, C. și Cristea 2023, 267-275; Jęczmienowski, E., Pisz, M., Timoc, C. 2023. Roman Auxiliary Fort in Pojejena (Caraș-Severin County, Romania). The Results of Non-Invasive and Archival Research (2017-2019), *Polish Archaeology in the Mediterranean 32/2* (in print) − https://doi.org/10.37343/uw.2083-537X.pam32.2.04

2. Naidaș

jud. Caraș-Severin:

Mica fortificație rectangulară de pe „Dealul Morii", la 300 m vest de localitatea Naidăș, se află în apropierea râului Nera, pe un versant ușor înclinat, dar de unde comunică vizual când este vreme bună cu Dealul

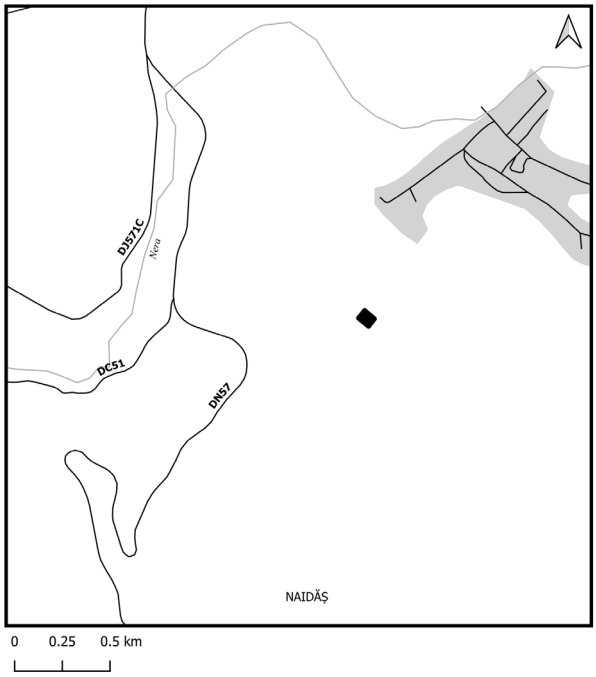

2.1. Naidaș. Localizarea fortificației.

2.2. Naidaș. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

Chilii de la Vărădia. Fortificația de pământ, orientată NV – SE, este foarte aplatizată și (Fig. 2.3). Aceasta a fost amplasată în imediata vecinătate a drumului imperial care trecea Munții Locvei, între centrele militare romane de la Pojejena și Vărădia (Fig. 2.2).

A fost identificată prin recunoașteri aeriene și cercetări perieghetice de suprafață. Din datele obținute s-a putut presupune funcționarea sa într-o singură fază de construcție, Are aspectul unui castru cu un val pământ cu colțurile rotunjite și cu un singur șant de apărare (Fig. 2.5). Dimensiunile laturilor sunt 85 × 66 × 73 × 73 m. Nu se cunoaște garnizoana, dar pare să fie una dintre fortificațiile timpurii construite de romani în Banat (în timpul războiului dacic al împăratului Traian).

Bibliografie: Timoc, C. și Cociș, H. 2022. Un posibil nou castru pe limesul de vest, sectorul bănățean al Daciei Romane, *Buletin LIMES-România* 12: 33-36.

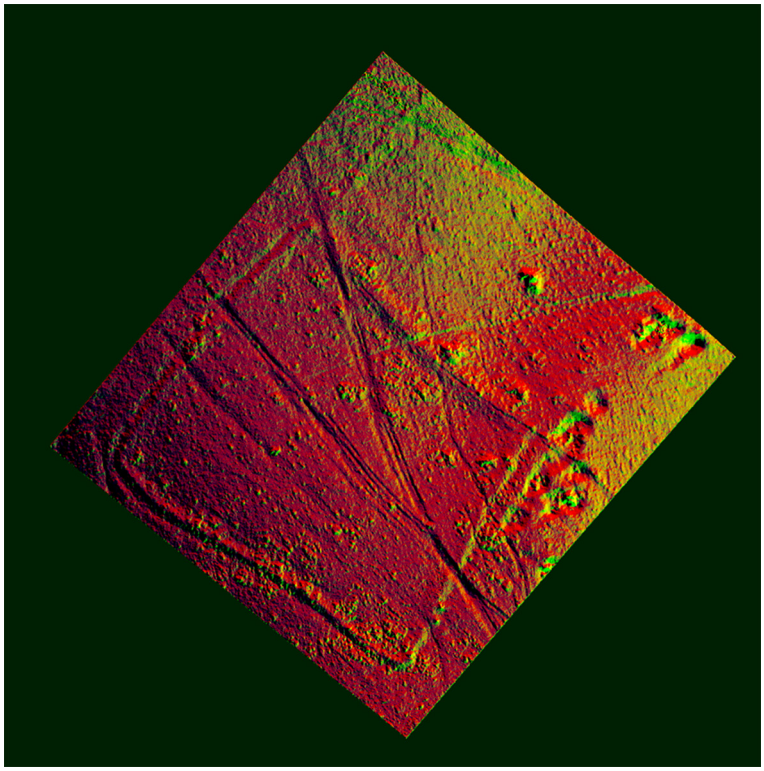

2.3. Naidaș. PCA (Principal Component Analysis) of hillshading (Prelucrat de Timoc, Cociș 2022, 36).

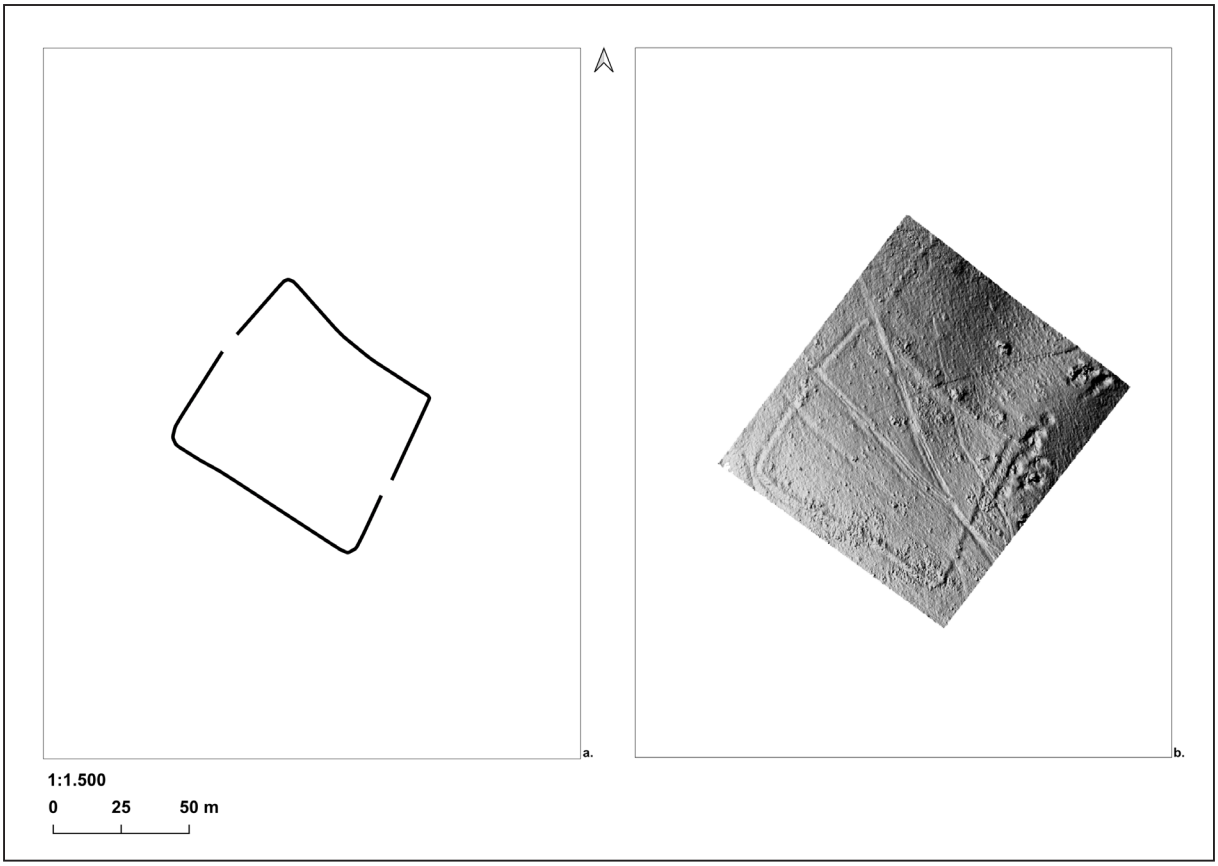

2.4. Planul fortificației de la Naidaș: a. planul incintei (după Timoc, Cociș 2022: 33-36), b. model digital hillshade (după Timoc, Cociș 2022: 33-36).

3. Vărădia

jud. Caraş-Severin

(*Arcidava* ?; TabPeut 7, 3; Ptolemeu 3, 8, 4; GeogrRav 4, 14)

Sunt semnalate două fortificații romane în punctele Chilii și Pustă-Rovină.

a. Castrul de la **Vărădia Chilii** este situat la aproximativ 200 m E de satul actual, pe dealul care domină împrejurimile. În prezent aici se află azi sediul ocolului silvic, precum și rezervația de pin negru de Banat (Fig. 3.3). Terenul a fost puternic aplatizat în urma amenajărilor contemporane. Documentarea castrului a fost realizată prin câteva secțiuni de sondaj, care au pus în evidență traseul șanțului de apărare pe 3 laturi (Fig. 3.5). Castru are dimensiunile de cca 214 × 132 m. Acesta pare să dateze din timpul expedițiilor dacice ale împăratului Traian. În interiorul fortificației a fost descoperită o ștampilă a legiunii IIII Flavia Felix. În apropierea castrului, la 30 m V, a fost descoperită o baracă, compusă din cinci încăperi și două coridoare, în interior fiind descoperit material arheologic, printre care și trei ștampile de amforă. În interiorul șanțului de pe latura de est a castrului a fost descoperită o *tessera* ce poartă numele unui *Iulius Sempronianus* (ILD 176).

Bibliografie: Iaroslavschi, E. și Bozu, O. 2008. Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe Dealul Chilii (comuna Vărădia, judeţul Caraş-Severin). *Banatica* 16.1: 295-300; Benea 2016, 138-139.

b. Castrul de la **Vărădia Pusta-Rovină** este situat la aproximativ 200 m SE de satul actual, în punctul Cetate sau Rovină. Castrul auxiliar avea rolul de a supraveghea drumul roman de la Lederata la Tibiscum. Se poate distinge sub forma unei ridicături de formă patrulateră (Fig. 3.2). Castrul a fost cercetat sistematic în mai multe campanii: F. Milleker 1901, Gr. Florescu 1930; E. Iaroslavschi 1985-1990; O. Bozu, E. Nemeth 1997-2021. În cursul acestora au fost identificate două faze de construcție. Castrul de pământ datează din perioada cuceririi Daciei. Castrul de piatră avea un plan rectangular, cu colţuri rotunjite (154 × 172 m). Zidul de incintă, având grosimea de 1,10m, a fost construit în tehnica *opus incertum*. Din ultimele cercetări arheologice precum și din prospecțiunile geofizice realizate reiese că faza de piatră a fortificației din punctul Pusta-Rovină a fost ridicat cu zid dublu de incintă (Fig. 3.4).

Turnurile aveau formă ușor trapezoidală la colţuri, iar cele aparținând porților aveau formă rectangulară, uşor ieşite în afară (4,65×8,40, *porta praetoria*; 3,15×8,50, *portae principales*; 2,80×8,50, *porta decumana*). Prin cercetarea arheologică a clădirii comandamentului (*principia*), de formă rectangulară, 32,50×37,50, au fost identificate *atrium*, *basilica* și *aedes principiorum*, flancate de încă două camere.

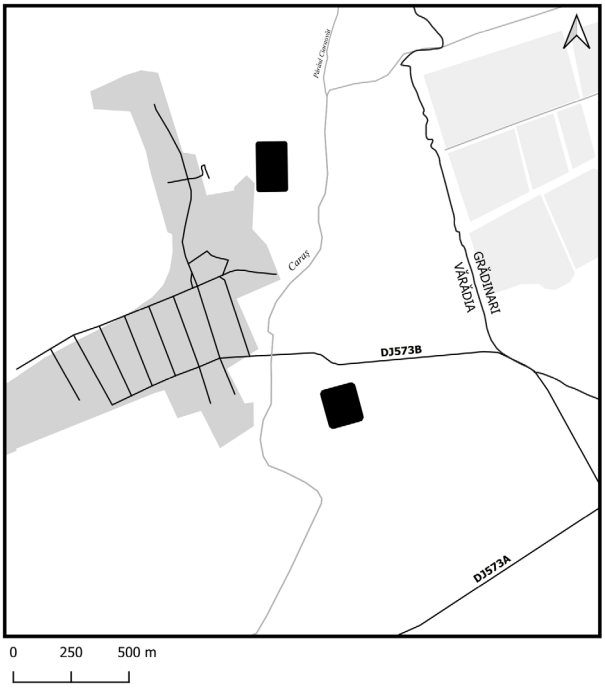

3.1. Vărădia. Localizarea fortificațiilor.

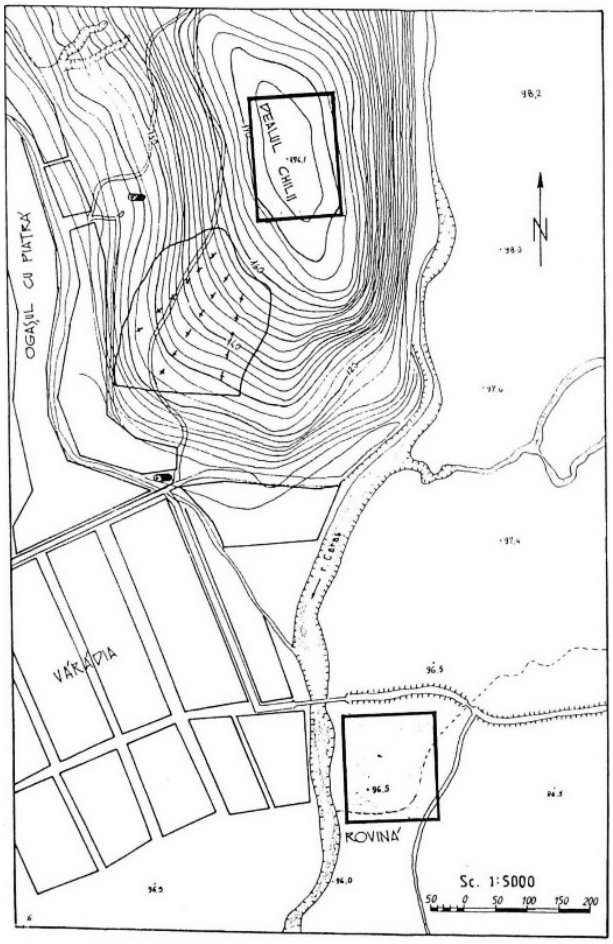

3.2. Vărădia (după Iaroslavschi, Bozu 2003, 299, Pl. I).

3.3. Vărădia-Rovină. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre sud (©MNIR/Dan Costea).

3.4. Vărădia-Chilii. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-vest (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

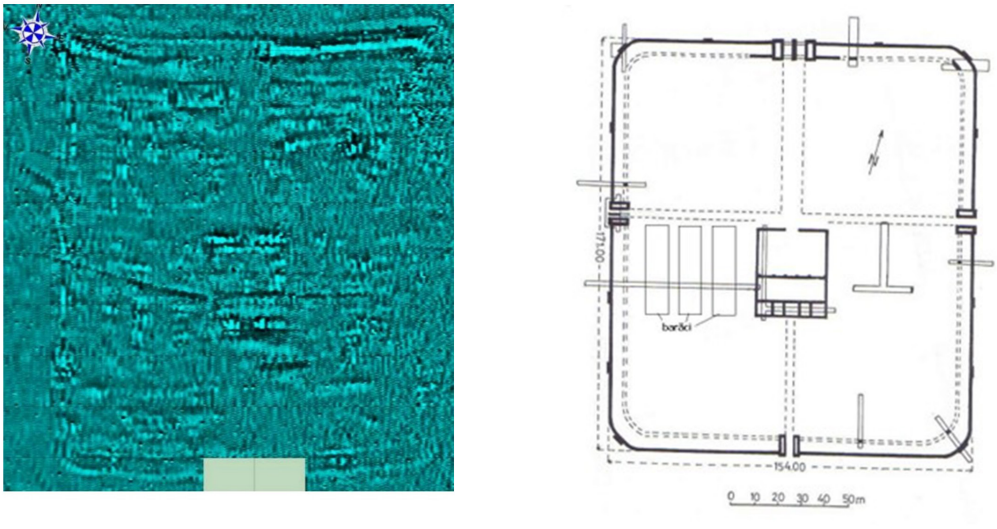

3.5. Vărădia. Rezultatele prospecțiunilor geomagnetice la castrul de la Vărădia-Rovină și planul rezultat în urma sondajelor arheologice (Micle et al. 2010, 152 fig. 12).

Pe baza unei tăbliițe de bronz, descoperită în castru, s-a presupus că fortificația ar fi fost ocupată, măcar într-o primă fază, de cohorta I Vindelicorum c. R. (*coh(ortis) I / Vindelico(rum) / Iuli Mar/tialis / |(centuria) Clemen(tis)*, AE 1935, 109 = IDR III/1, 110 a; Matei-Popescu, Țentea 2018, 74; Petolescu 2021, 248).

Se presupune că fortificația a funcționat doar în primele decenii ale secolului al II-lea.

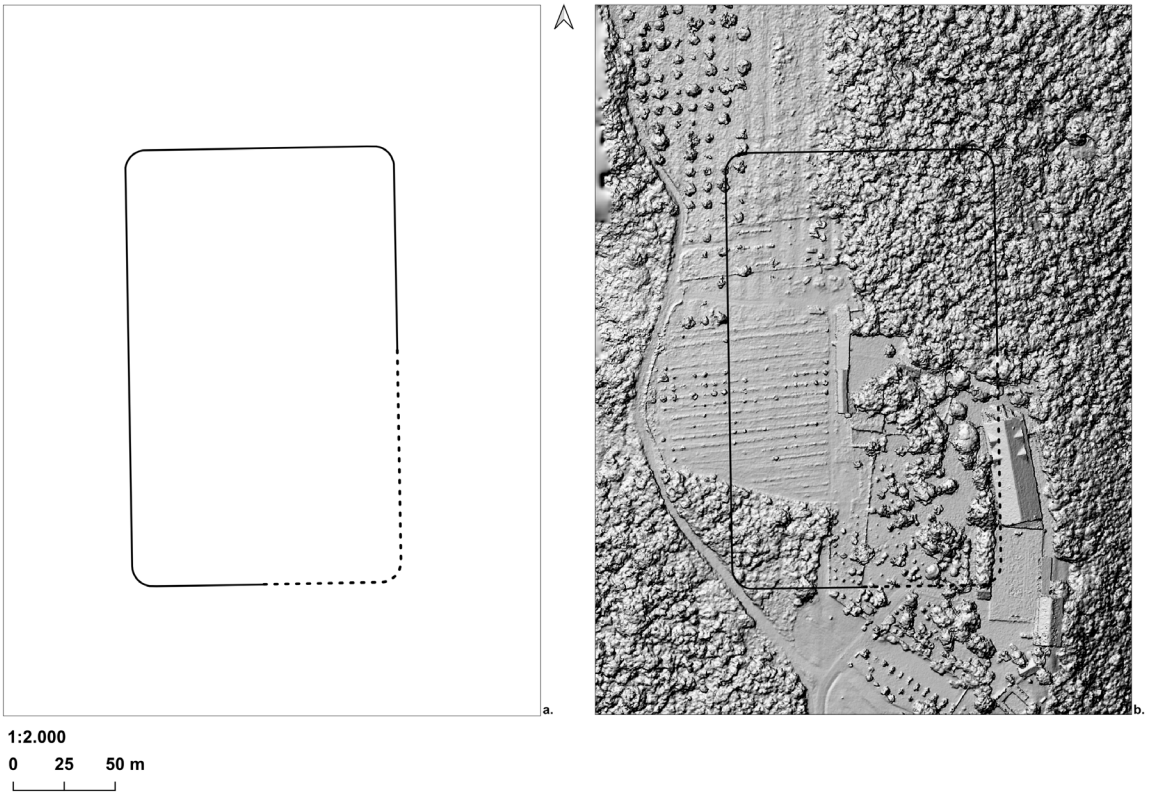

3.6. Planul fortificației de la Vărădia-Chilii: a. adaptarea planului incintei (după Iaroslavschi, Bozu: 2003, 300, Pl. II), b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

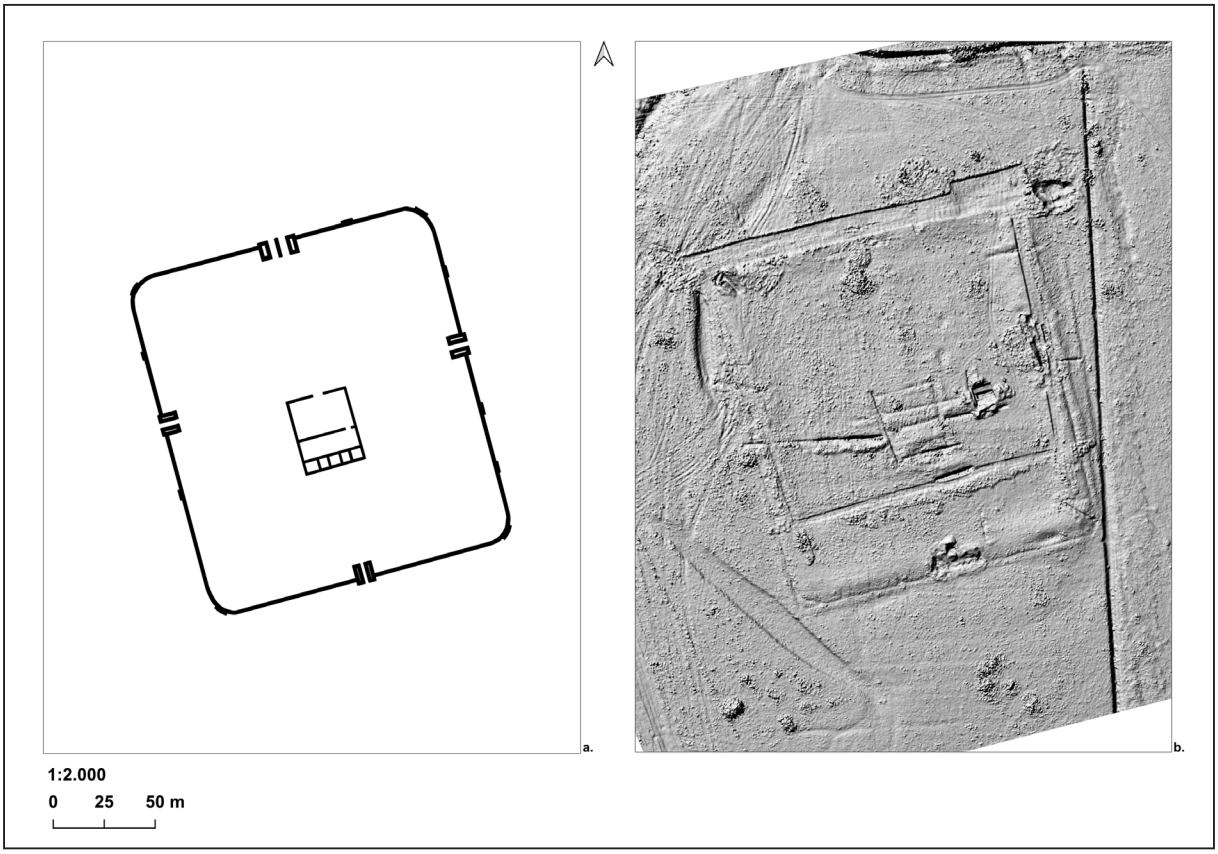

3.7. Planul fortificației de la Vărădia-Chilii: a. adaptarea planului incintei (după Marcu 2009: 285, pl. 17), b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

Bibliografie: Florescu, Gr., Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932. *Istros* 1: 60-72; Christescu 1937, 137-140; Tudor 1968, 48; TIR L 34, 30; Gudea 1997, 27-28, nr. 9; Ardeț, A., Iaroslavschi, S. și Bozu O. 2003. Noi ștampile de amforă de la Vărădia, *Banatica* 16: 309-316; Nemeth, E. 2005. Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Varadia-Pusta. In: Visy, Zs. (ed.), *Limes XIX. Proceedingsof the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies,Pécs, Hungary, September 2003*: 689-696. Pécs: University Press; Marcu 2009, 174-177, nr. 35; Micle et al. 2010, 139-154; Nemeth, E. 2015. Southwestern frontier of Roman Dacia and Beyond – New Surveys and excavations. Journal of Ancient History and Archaeology 1, 4, 28-36. DOI: 10.14795/j.v1i4.88; Benea 2016, 134-138.

4. Surducul Mare

com. Forotic, jud. Caraș-Severin

(*Centum Putea*; TabPeut 7, 3; GeogrRav 4, 14)

Castru auxiliar care apăra drumul roman spre Lederata-Tibiscum a fost identificat la 1,5 km nord-est de localitatea actuală, la Est de pârâul Ciornoveț, pe valea ce duce spre satul Doclin, în punctul *Rovină* sau *Progadie*.

Fortificația se distinge cu claritate pe teren sub forma unui val mare de pământ de cca. 6-8 m lățime și între 2-4 m înălțime (Fig. 4.2). A fost sondată în anii 1964 şi 1968 de către D. Protase, prilej cu care a fost

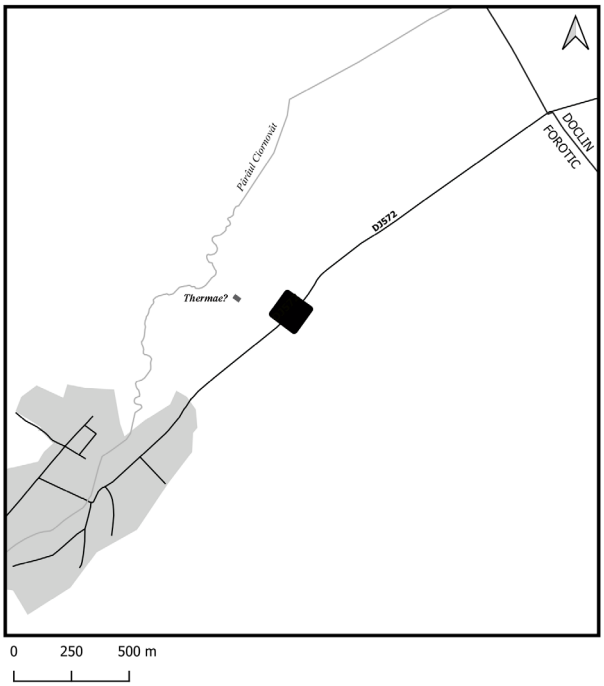

4.1. Surducul Mare. Localizarea fortificației.

evidenţiată o singură fază de construcţie, aparţinând unui castru de pământ rectangular cu colţurile rotunjite (128 × 132 m). Valul masiv de pâmânt era înconjurat de două *fossae*. A fost identificată o ştampilă a legiunii IIII Flavia Felix (IDR III/1, 110b). Între castru și pârâul Cionoveț a existat foarte probabil vicusul militar, în zona aceasta la finalul secolului al XIX-lea a fost dezvelită o clădire de baie romană (Fig. 4.3).

Există indicii că această fortificație, cu o singură fază, datează din timpul cuceririi Daciei, fiind părăsită la începutul domniei lui Hadrian.

Bibliografie: Christescu 1937, 122; Protase 1967, 67-68; Tudor 1968, 48, 54; TIR L 34, 45; Protase, D. 1975. Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraș-Severin), *Banatica* 3: 345-348; Gudea 1997, 28-29, nr. 11; Borza 1943; Nemeth et al. 2011, 340; Benea 2016, 139-140.

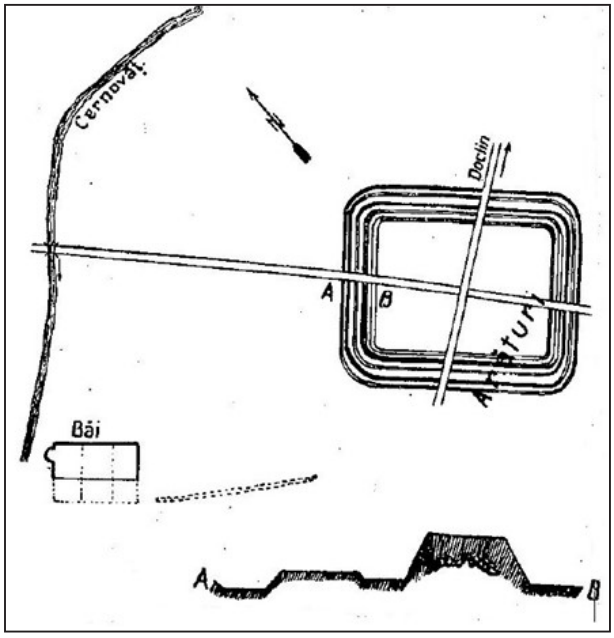

4.2. Surducul Mare. Planul istoric al castrului și a thermelor de la Surducul Mare (Borza 1943: 62, fig. 11).

4.3. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre est (©MNIR/Dan Costea).

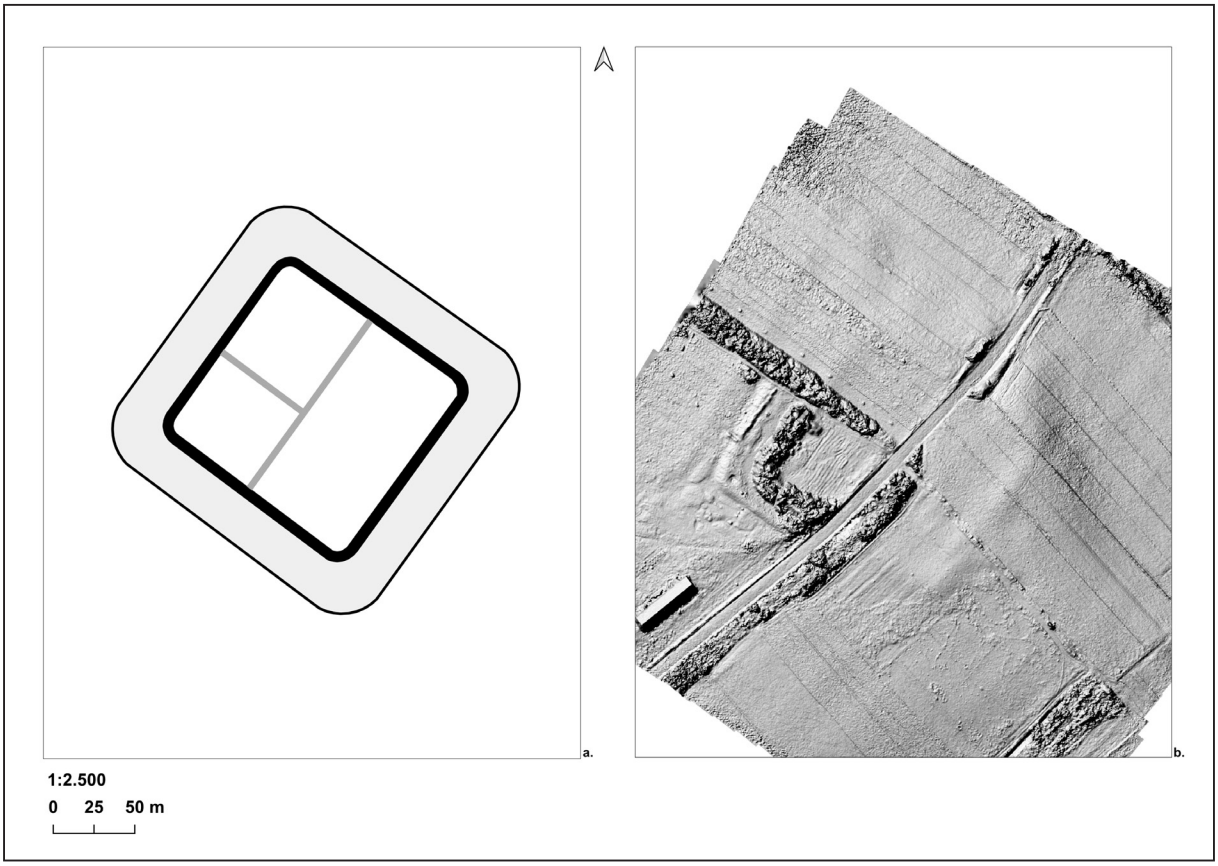

4.4. Planul fortificației de la Surducu Mare: a. adaptarea planului incintei (după Protase 1975:346, fig. 1), b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

5. Berzovia

jud. Caraş-Severin

(*Bersobis*; TabPeut 7, 3; Priscianus 6, 13: *Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus*; GeogrRav 4, 14)

Castrul de legiune, care apăra drumul roman de Lederata-Tibiscum, se află în centrul satului, pe o terasă înaltă a râului Bârzava (Fig. 5.3), în punctul numit „Jidovin". Castrul este vizibil pe toate laturile sub forma unor valuri de pământ. A fost cercetat sistematic în mai multe campanii (D. Protase, V. Wollmann 1960-1964; M. Moga, Fl. Medeleţ, R. Petrovzsky 1968-1970, 1972, 1976; M. Zahariade 1977; Al. Flutur, în prezent), dar și prin cercetări preventive mai recente (A. Ardeț, rezultate în curs de publicare). A fost evidenţiată o singură fază în cazul incintei, care oferă dimensiunile castrului de 490 × 410 m. În cursul cercetărilor din clădirea comandamentului (90 × 63 m) (*principia*), Alexandru Flutur a putut stabili că această impozantă clădire a avut trei faze, două de lemn și una de piatră (Fig. 5.4).

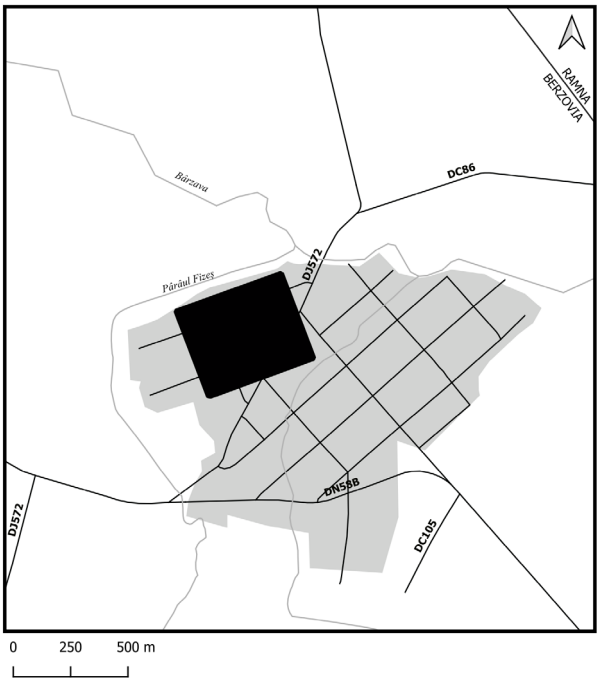

5.1. Berzovia. Localizarea fortificației.

Castrul a fost ocupat de legiunea IIII Flavia Felix, atestată printr-un numeros material tegular (IDR III/1, 113 a-g; AE 1912, 77; ILD 177). Este posibil ca așezarea civilă să fi fost situată la aproximativ 600 m SE de castru, unde au fost identificate structuri de piatră, fiind presupusă existența a două niveluri de locuire (zonă cercetată prin patru secțiuni de M. Zahariade în 1977, dar

și prin cercetările preventive recent întreprinse de Adrian Ardeț). Datarea funcționării castrului se face în primele două decenii ale secolului al II-lea, fiind părăsit la începutul domniei lui Hadrian. Nu se poate preciza dacă pe locul lui s-a dezvoltat apoi o așezare civilă. M. Zahariade a susținut existența a două niveluri corespunzătoare unor fortificații, ambele fiind distruse prin incendiere.

Dintr-un document datat în secolul al XVIII-lea reiese că administrația austriacă a recuperat o cantitate importantă de cărămidă romană pentru a fi reutilizată de la ruinele unei băi romane din interiorul castrului. Din aceeași sursă aflăm că în afara castrului, foarte aproape de malurile râului Bîrzava, în stânga drumului roman (Fig. 5.2) care ducea spre Ramna, a existat o altă clădire dotată cu instalații de îmbăiere.

Bibliografie: Protase 1967, 49-51; Tudor 1968, 48-51; TIR L 34, p. 36; Medeleț, F., Petrovszky, R. 1974. Cercetări arheologice în castrul de la Berzovia (jud. Caraş-Severin), *Tibiscus* 3, 133-136; Gudea 1997, 29-30, nr. 12; Flutur, Al. 2001. Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis - 2000-2001, *Analele Banatului, Serie Nouă* 9: 131-146; Medeleț, Fl. și Flutur, Al. 2002. Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice, *Patrimonium Banaticum* I. *Anuar de: arheologie și istorie antică, istorie, istoria artei*. Timișoara: Artpress: 95-100; Flutur, Al. 2004. Ștampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis, *Analele Banatului, Serie Nouă* 11: 157-162; Flutur, Al. 2006. Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, în: Teodor, E.S și Țentea, O. (eds). *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei, București: Cetatea de Scaun*: 165-169; Flutur, Al. 2007. Un gladius din castrul Bersobis, *Analele Banatului, Serie Nouă* 15: 69-73; Zahariade, M. 2011.

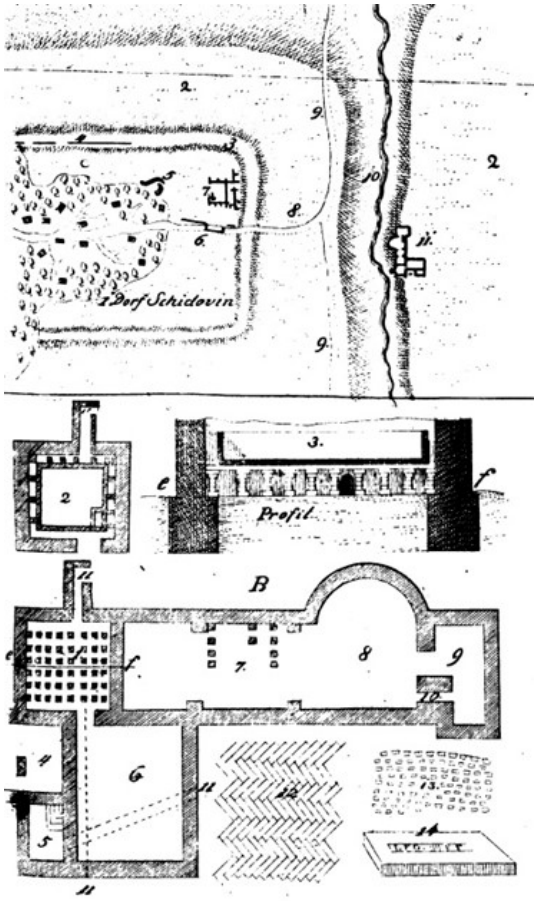

5.2. Berzovia. Planul istoric al castrului de legiune de la Berzovia (fost Jidovin) și a băilor romane (după Hoffinger).

5.3. Berzovia. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre sud-vest (©MNIR/Dan Costea).

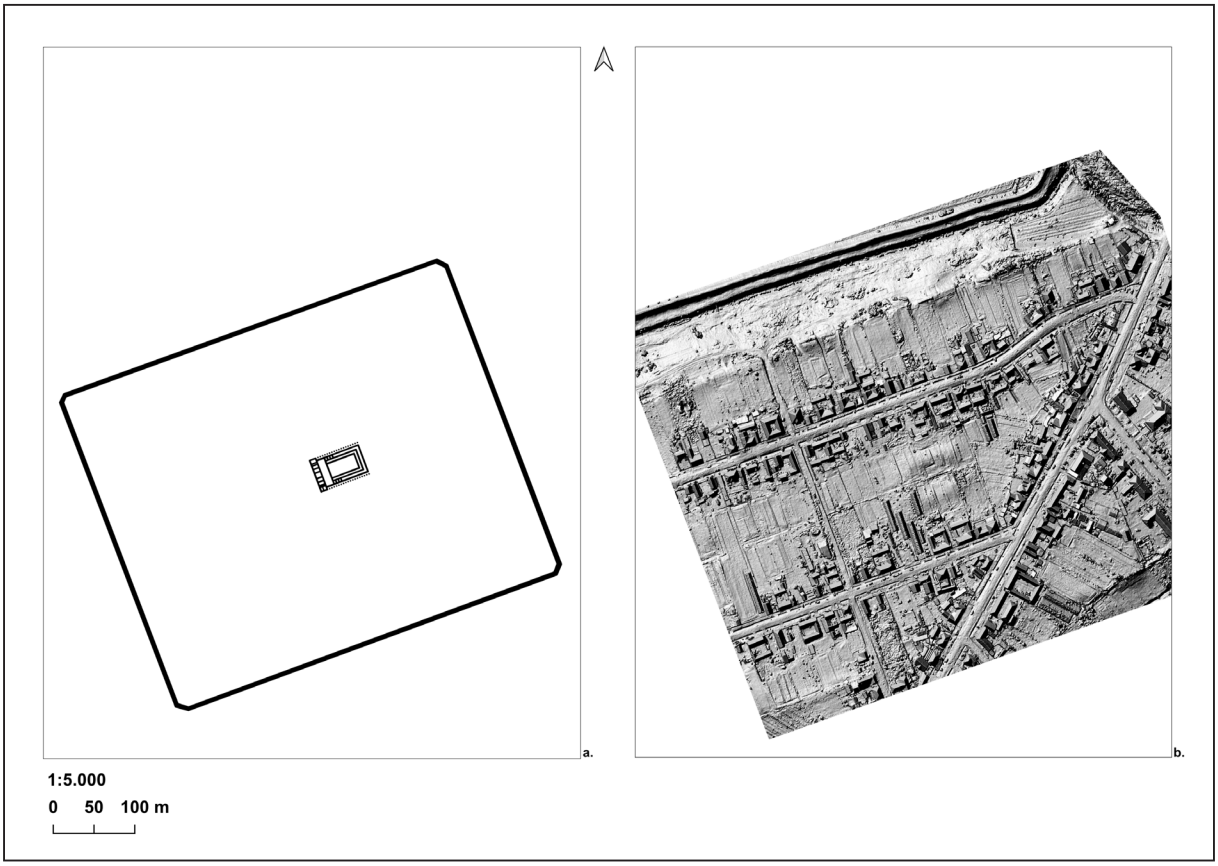

5.4. Berzovia. Planul castrului legionar de Berzovia: a. planul incintei și a principiei (după Flutur 2011:156; 160; pl. I; pl. V); b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

Castrul legionar de la Berzovia, 1977. Cercetări arheologice în canabae și în castrul roman. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* 13: 101-124; Flutur, Al. 2011. Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Berzobis, *Analele Banatului*, *Serie Nouă* 19: 145-160; Benea 2016, 140-142; Flutur, Al. 2020. *Clădirea comandamentului de la Berzobis. Principia de legiune din timpul Principatului*. Cluj-Napoca: Mega.

6. Fârliug

jud. Caraş-Severin

(*Aizis* ?; TabPeut 7, 3 - *Azizis*; Ptolemeu 3, 8, 4; Priscianus 6, 13: *Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus*; GeogrRav 4, 14)

Castrul poate fi greu identificat în teren din cauza lucrărilor agricole intensive și a altor intervenții antropice din ultimele secole (Fig. 6.3). Acesta este amplasat pe drumul roman ce vine de la Berzovia și trece prin Fârliug spre castrul de la Cornuțel, pe la poalele munților Dognecei. Alexandru Borza, care l-a măsurat când i se mai putea distinge perimetrul (Fig. 6.2), formula ipoteza unui castru temporar de mici dimensiuni (cca 130 × 110 m), asemănător celui de la Surducul Mare.

Bibliografie: Borza 1943; Nemeth et al. 2011, 340-341; Benea 2016, 128-129, 142.

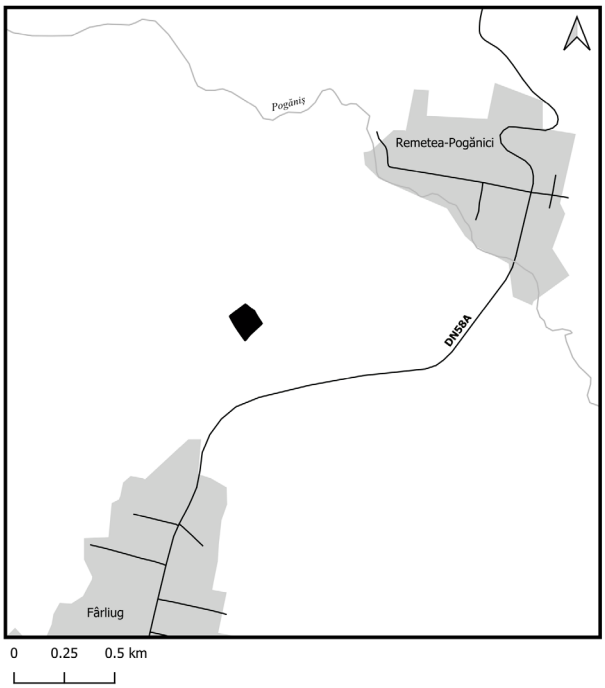

6.1. Fârliug. Localizarea probabilă a fortificației.

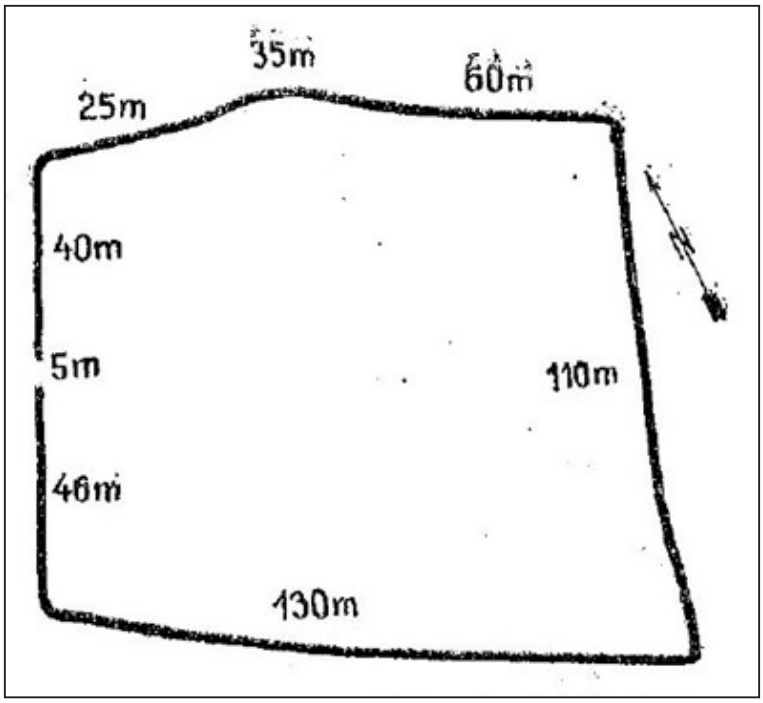

6.2. Planul fortificației de la Fârliug (Borza 1943: 65, fig. 12).

6.3. Fârliug. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-vest (©MNIR/Dan Costea).

6.4. Fârliug. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-est (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

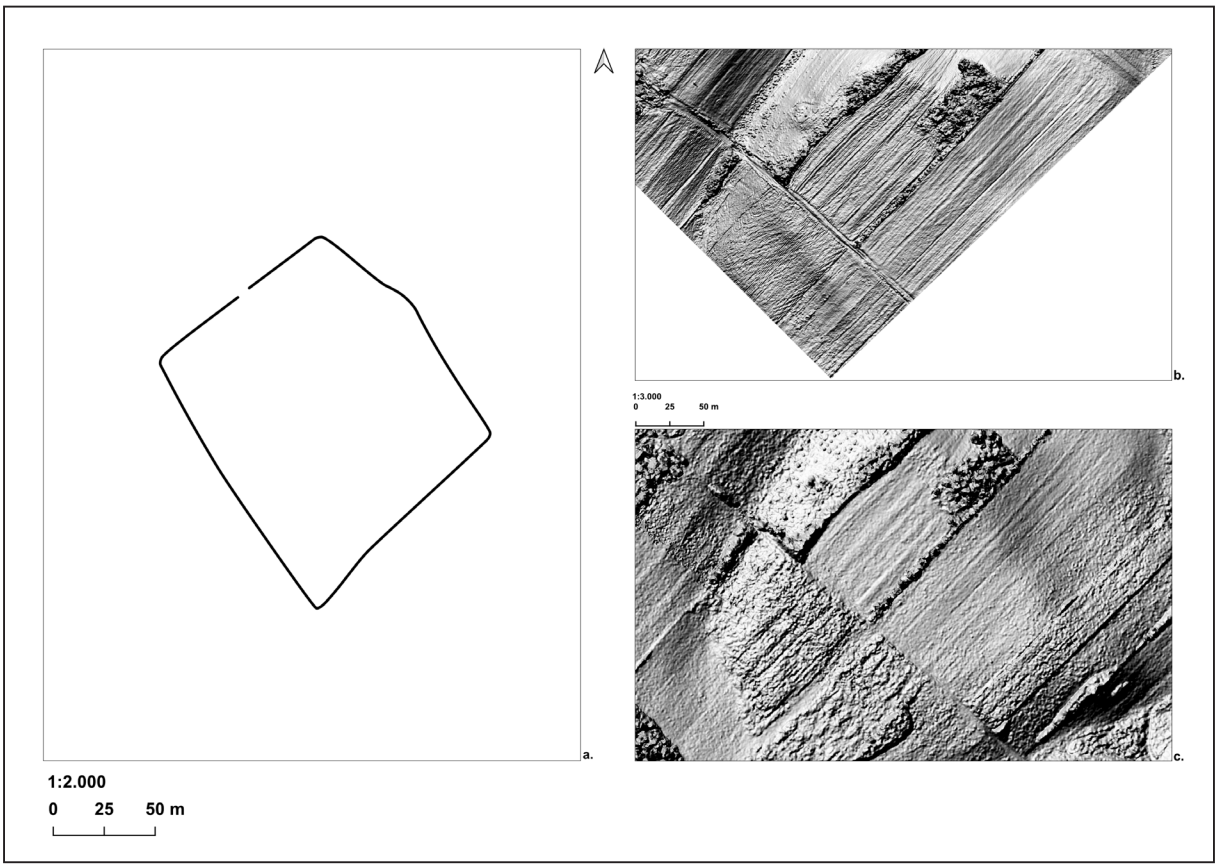

6.5. Fârliug. Planimetria fortificației: a. planul incintei (după Borza 1943: 65, fig. 12);
b. model digital hillshade (martie 2022); c. model digital hillshade (septembrie 2023) (©MNIR/Vlad Călina).

7. Cornuțel

județul Caraș-Severin

(*Caput Bubali* ?; TabPeut 7, 4; GeogrRav 4, 14)

Fortificație de pământ și lemn se află la 1 km S de satul actual, pe coama unui deal, în punctul Cetățuie. Castrul este vizibil la suprafață, plan patrulater (cca 45 × 45 m), sub forma unor valuri de pământ (Fig. 7.2), late la bază de aprox 8 m (Fig. 7.3). Au fost efectuate cercetări de suprafață de P. Lungu, C. Timoc. Ridicarea topografică a fost efectuată de M. Pisz în anul 2015, împreună cu o echipă de studenți ai Universității din Varșovia, coordonată de A. Tomas.

Fortificația apăra drumul imperial care venea de la *Berzobis* și se îndrepta spre *Tibiscum* și a fost identificată cu toponimul *Caput Bubali* de pe itinerariile antice.

Din constatările făcute pe teren pare să fie o fortificație utilizată doar puțin timp la începutul secolului al II-lea d.Hr., care ar fi putut avea o singură fază de construcție, cu un singur șanț de apărare. Garnizoana este momentan necunoscută. Din verificările noastre se poate observa o structură rectangulară cu două posibile porți în zona întreruperilor care pot fi observate pe laturile opuse de N-E și de S-V (fig. 7.4)

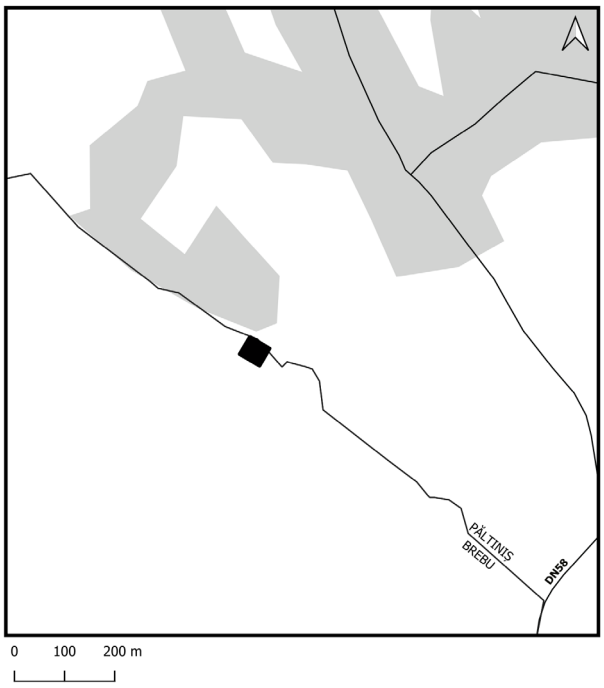

7.1. Cornuțel. Localizarea fortificației.

Bibliografie: Simu 1924; Miloia, I. 1931. Numele și locul castrului Caput Bubali. *Analele Banatului* 20: 125-126; Lungu, P., Hurduzeu, N. și Timoc, C. 2001. Fortificaţii romane din Banat (I). Cornuţel. *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti (Arheologie–Istorie–Muzeologie)* 7: 113–115; Nemeth et al. 2011, 341; Benea 2016, 128, 142; Nemeti, S. 2022. Caput Bubali. On Gromatic Toponymy in Dacia. în Nemeti, S., Nemeti, I., Fodorean, F. and Cociș, S. (eds.) *Est Modus in Rebus – essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*: 71-76. Cluj-Napoca: Mega; Pisz, M. și Timoc, C. 2022. Revisiting Caput Bubali – Results of the Topo Survey on the Roman Fort in Cornuțel (Caraș-Severin County). *Analele Banatului, Serie Nouă* 30: 59-69.

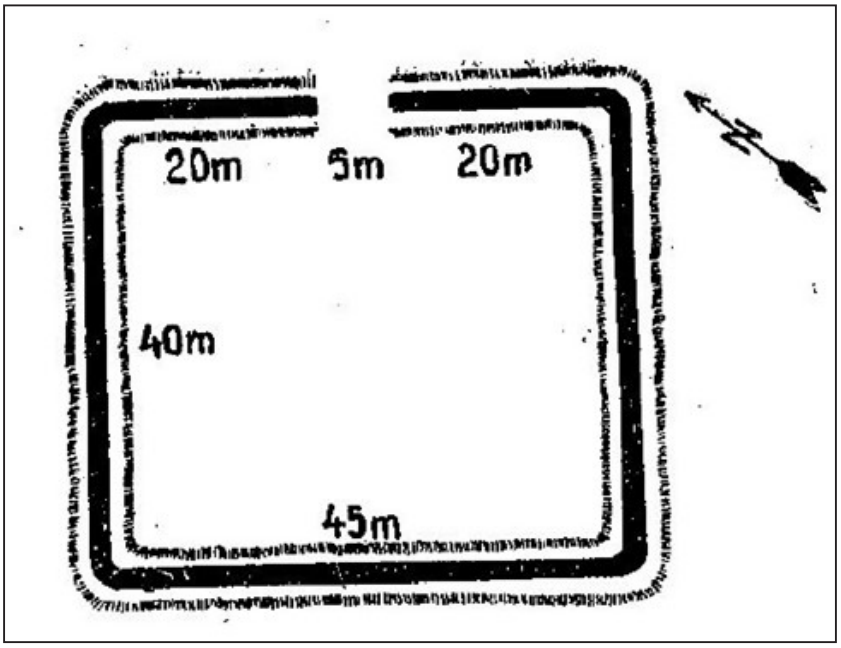

7.2. Cornuțel. Planul istoric (Borza 1943: 66, fig. 13).

7.3 .Cornuțel. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-est (©MNIR/ Dan Costea).

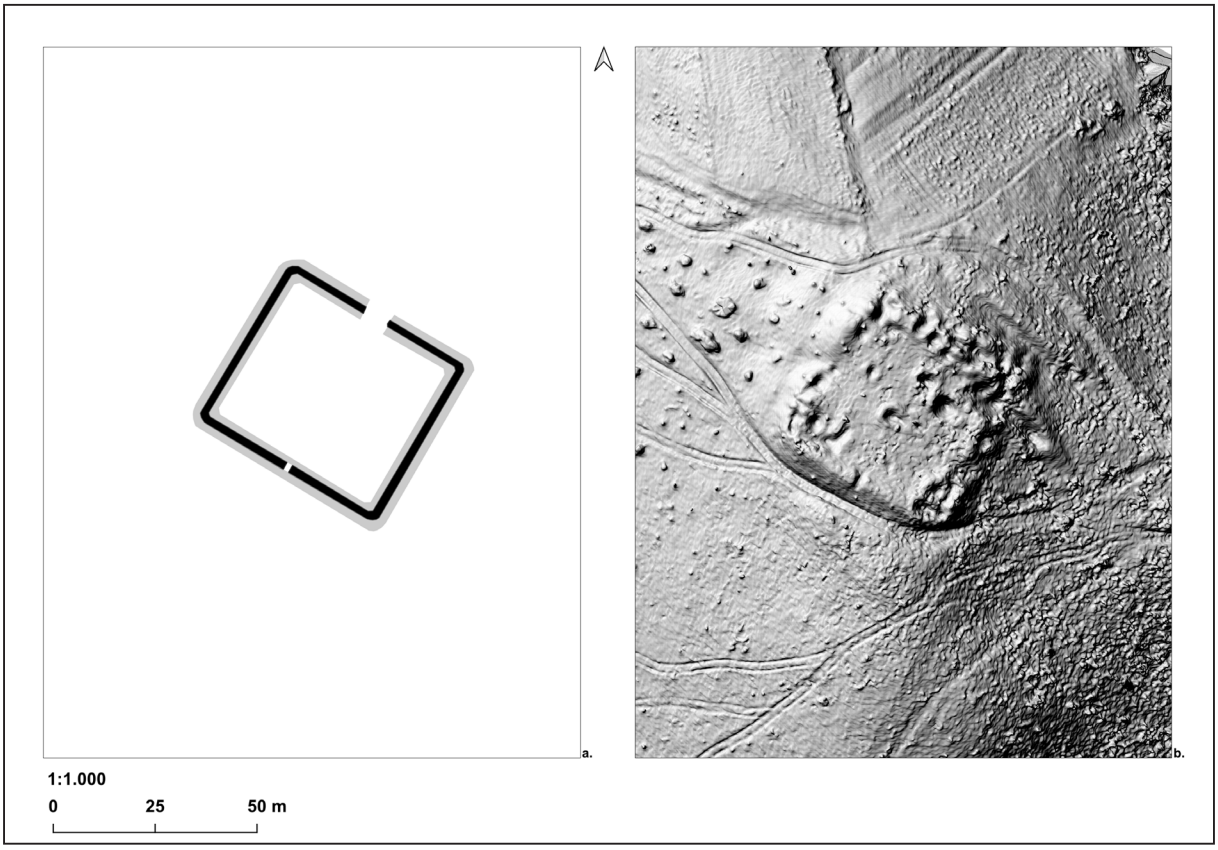

7.4. Cornuțel. Planul fortificației de la Cornuțel: a. planul incintei (adaptare după Lungu, Hurduzeu, Timoc 2001:114, fig. 1); b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

8. Orşova – *Dierna*

jud. Mehedinţi

(*Dierna*; TabPeut 7, 4; Ptolemeu 3, 8, 4)

a. Fortificația a fost așezată la vărsarea Cernei în Dunăre, pe o terasă ușor înălțată, mărginită la vest de Valea Grața, loc care constituia începutul drumului care ducea spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Fig. 8.2). Din interiorul acesteia putea fi asigurat controlul traficul fluvial.

Fortificaţia, foarte puţin cercetată (Fl. Medeleţ 1966-1967) a fost suprapusă de construcţii medievale. Din datele pe care le deținem, în perioada romană este posibil să fi fost o fortificație de dimensiuni relativ mici (cca. 54 × 92 m cf. Timoc 2006, 59).

Materialul tegular descoperit aici a fost marcat cu ștampilele legiunii V Macedonica, respectiv ale cohortei *I Brittonum milliaria* (CIL III 8074,10 = IDR III/ 1, 52). A fost semnalat și material tegular al cohortei II Hispanorum scutata Cyrenaica, *COH II HISP*. Din perioada târzie provine materialul ceramic de construcție ștampilat cu însemnele legiunii XIII Gemina, care staționa la Ratiaria. Este posibil ca în această perioadă să fi fost o *statio portorii* ? (*I(ovi) [O(ptimo)] M(aximo) / Bellinus / T(iti) I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortorii) / ser(vus) |(contra)scr(iptor) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, AE 1960, 343 = IDR III/1, 35).

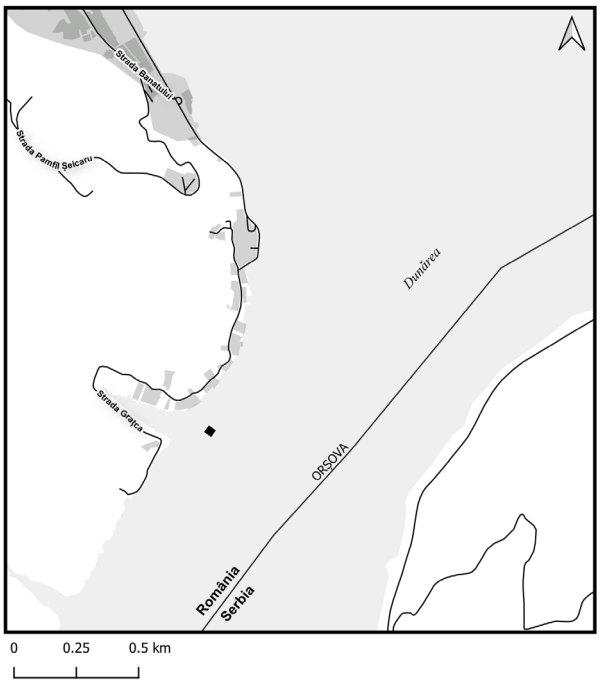

8.1. Orşova. Localizarea fortificației.

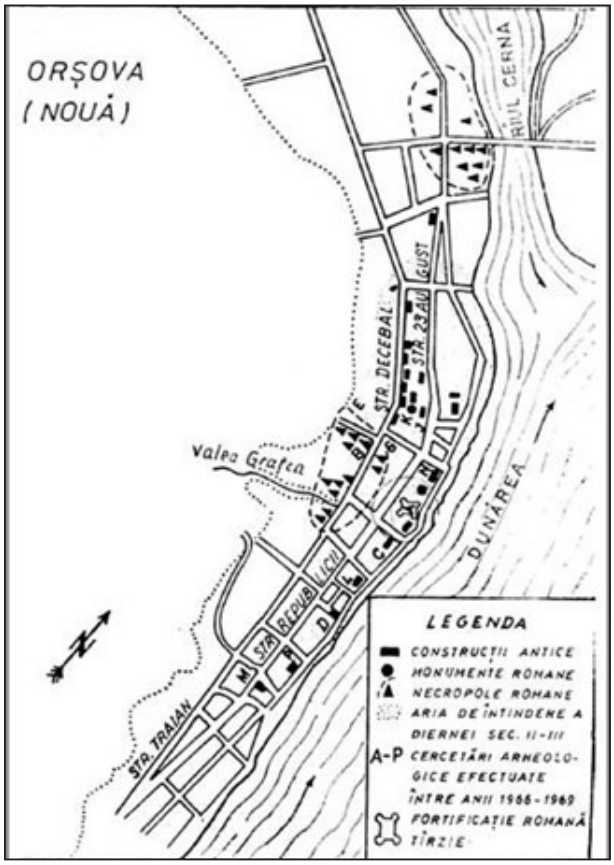

8.2. Orşova. Harta istorică (după Benea 1975, 93).

b. *Quadriburgium* era situat la vărsarea râului Cerna în Dunăre, ocupând astfel colțul de sud-vest al fostului castru auxiliar (Fig. 8.3). A fost distrus în urma construirii barajului de la Porțile de Fier, în prealabil, între 1967-1971, fiind realizate săpături de salvare. Fortificația a fost construită din ziduri groase de 2,10 m, realizate în tehnica *opus mixtum.*

Poarta pare să fi fost pe latura estică, unde a fost descoperită o prelungire a fortificației de aproximativ 30 m, fapt pus în legătură cu existența unui port la Dunăre. Turnurile de colț (9 × 9 m) sunt ieșite în exterior.

Material ceramic de construcție a fost marcat cu ștampilele legiunii XIII Gemina de la Ratiaria (IDR III/1, 47 = IGLR 415 = IDR App III, LVIII/1). Descoperirile monetare se încadrează între sfârșitul sec. III și începutul sec. V p. Chr. De altfel, un detașament al legiunii XIII Gemina este menționat la Dierna (*ND*, Or. XLII, 37: *Praefectus legionis tertiaedecimae geminae, Zernis*). C. Băjenaru leagă însă descoperirile monetare din epoca tetrarhică de nivelul arheologic corespunzător fortificației de tip *quadriburgium*, considerând, pe baza detaliilor constructive, că fortificația a fost construită pe timpul lui Constantius II.

8.3. Orșova. Poziția castrului și a quadriburgiumului roman târziu în peisajul istoric al vechii Orșove de secol XVIII (prelucrare C. Timoc după o schița-proiect cu pregătirile fortificării Orșovei, cca. 1688/1690 (autor probabil Marsigli), Proposta di Orsova: https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1179/?list=eyJxdWVyeSI6ICJPcnNvdmEifQ).

Bibliografie**:** Tudor 1968, 18-22; TIR L 34, 53; Gudea 1997, 31, nr. 14; Gudea 2001, 74, nr. 15; Bondoc 2009, 53-56, nr. 13; Băjenaru 2010, 109-110, nr. 18; Nicolae 2013, 154; Timoc, C. 2006. Cercetări arheologice austro-ungare inedite la castrul roman de la Dierna – Orșova. *Patrimonium Banaticum* V. *Anuar de: arheologie și istorie antică, istorie, istoria artei*. Timișoara: Graphite: 57 – 60; Benea 2016, 142-143.

8.4. Orșova. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-est (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

9. Mehadia – *Praetorium* (?)

jud. Caraș-Severin

(*Praetorium*; TabPeut 7, 4)

Fortificația se află la 4 km Nord de satul actual, în punctul Zidină, pe o terasă plată în apropierea vărsării pârâului Bolvaşniţa în râul Belareka, la intrarea în culoarul Timiș-Cerna. Castrul este vizibil la suprafață sub forma unor valuri de pământ (9.4) care conturează un plan rectangular (Fig. 9.2). Prin cercetările arheologice întreprinse au fost evidenţiate trei faze constructive.

Prima fază corespunde unui castru de pământ cu dimensiuni aproximativ egale cu cele ale castrului de piatră, fază în care a fost identificat material ceramic de construcție marcat cu ștampilele legiunilor IIII Flavia Felix și VII Claudia p. f.

În a doua fază a funcționat un castru de piatră cu plan rectangular și colţuri rotunjite, cu dimensiunile de 142 × 116 m. Zidurile, groase de 1,30 m, au fost realizate în tehnica *opus incertum*. Turnurile de colț aveau formă trapezoidală. Turnurile porților aveau formă patrulateră, ușor ieșite în afară. În interior au fost semnalate urme ale clădirii comandamentului (*principia*). *Porta praetoria* a castrului era situată pe latura de nord, având o lățime de 8,70 m și fiind prevăzută cu turnuri patrulatere ieșite ușor în exterior. Porțile de pe laturile de sud și est sunt bine păstrate, culoarul avea o lățime

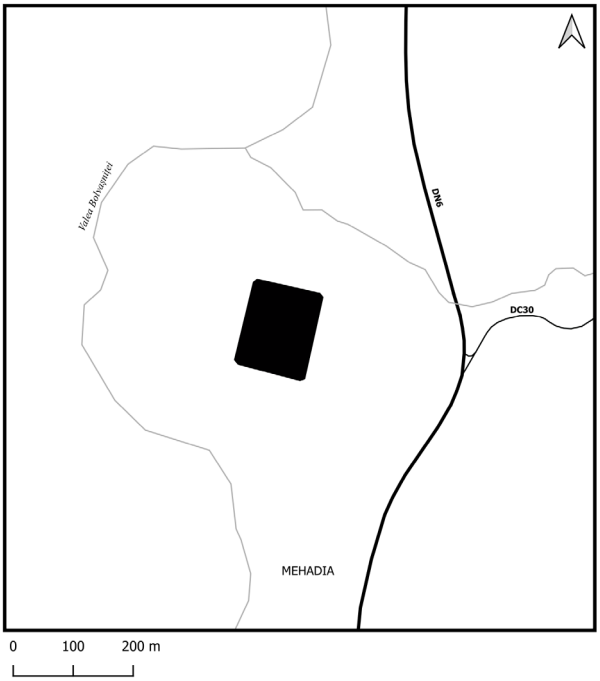

9.1. Mehadia. Localizarea fortificației.

9.2. Mehadia. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre sud-est (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

de 3,00 × 3,75 m. Turnurile au fost însă dezafectate în perioada târzie, spre mijlocul secolului al III-lea. Astfel, la poarta de est, ambele turnuri au fost acoperite cu mortar, iar pe culoarul porții a fost edificat un turn cu acces spre exterior, iar la poarta de sud peste turnurile dezafectate s-a construit un zid de piatră de râu. În cursul cercetărilor din 2002, a fost identificată *via praetoria*, având o lățime de 6 m și observându-se trei refaceri succesive.

C*ohors III Delmatarum milliaria eq. c. R.* a fost atestată prin material tegular şi inscripţii (IDR III/1, 81, 87, 99-100, 103; IDR App III, LXIV/1; LXV/1-3; LXVI/1-10; *Alexandriana* - Severus Alexander, IDR III/1, 76 = AE 1912, 5 şi *Valeriana Galliena* în CIL III 1577 (p.1017) = CIL III 8010 = IDR III/1, 77). Alte ştampile tegulare descoperite aveau ștampila legiunilor V Macedonica şi XIII Gemina şi ale cohortei VIII Raetorum (IDR III/1, 102b = IDR App III, LXXII/1). O inscripţie semnala legiunea XIII Gemina Galliena (CIL III 1560 = ILS 3845 = IDR III/1, 54). Dintre descoperirile epigrafice poate fi amintită o diplomă militară (CIL XVI 110 = IDR I 17a = RMD I 47).

A treia fază corespunde unor reparaţii datate în perioada romană târzie, după anul 275. Acesteia îi corespund descoperirile de material ceramic de construcție marcat cu ștampila legiunii XIII Gemina de la Ratiaria.

Prin cercetările efectuate de către echipa condusă de Doina Benea au fost evidențiate cinci faze de locuire: primele două faze sunt asociate castrului de pământ; următoarele două faze sunt asociate castrului de piatră, iar cea de a cincea este post-romană, fiind surprins un nivel de locuire pe agger și în mijlocul fortificaţiei, datat cu monede constantiniene. Sistemul defensiv al fortificației pare să fi fost intens utilizat mai târziu în secolul al XVIII-lea în cadrul războaielor austro-turce pentru controlul defilelului Mehadiei.

În jurul fortificaţiei au fost descoperite urmele unei așezări civile. La aproximativ 100 m sud de castru au fost identificate și cercetate parțial băile castrului, iar la o mică distanță către vest a fost descoperit templul lui Iuppiter Dolichenus (fig. 9.3a).

Bibliografie: Christescu 1937, 122, 131, 186; Tudor 1968, 30-33; TIR L 34, 93; Macrea, M., Gudea, N. și Moțu, I. 1994. Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia / The Roman fort at Mehadia and its civil settlement. București: Editura Academiei Române; Gudea 1997, 31-32, nr. 15; Benea, D. 2005. Das römische Lager von Praetorium (Mehadia), Kreis Caras-Severin, Rumänien, in: Zsolt Visy (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, September 2003,* 697-702. Pécs: University of Pécs; Benea, D., Lalescu, I., Regep-Vlascici, S. 2006. Vicus-ul militar de la Praetorium (Mehadia)

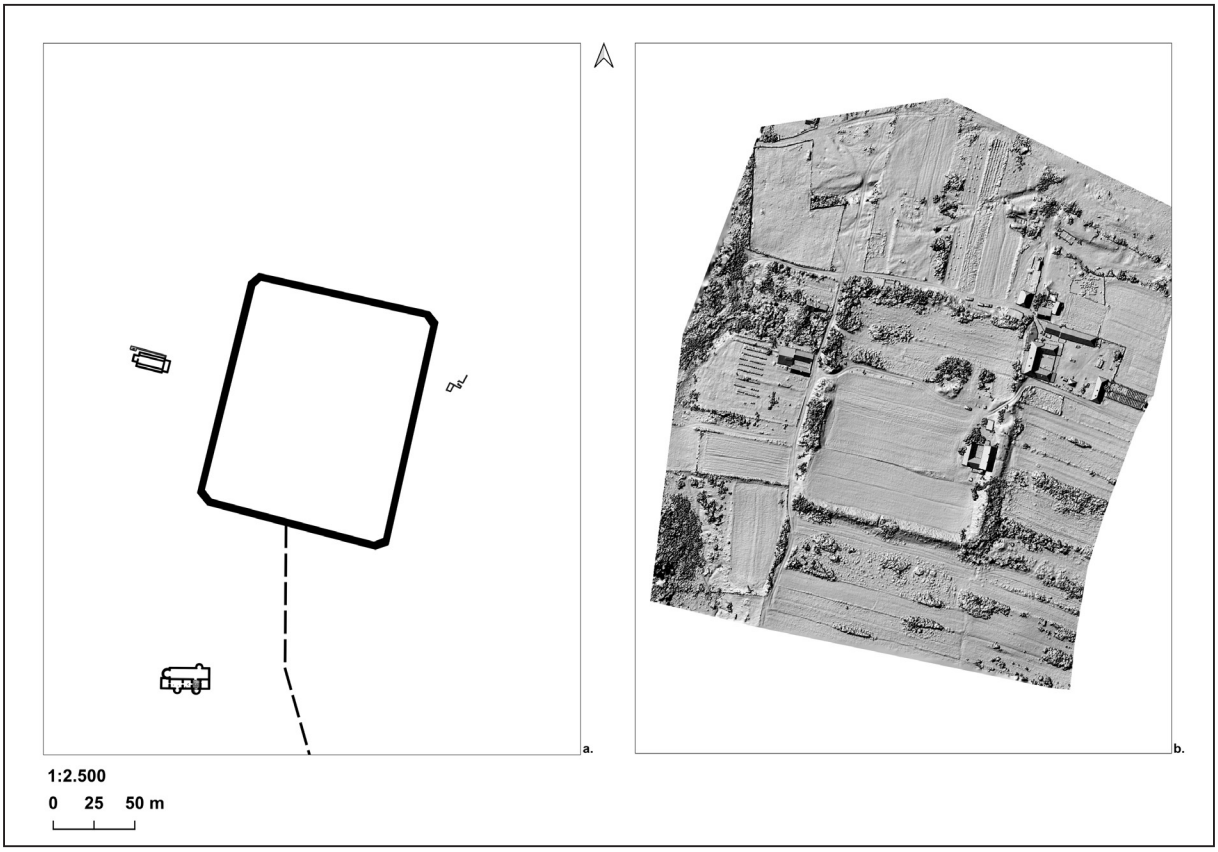

9.3. Mehadia. Planul fortificației de la Mehadia: a. planul incintei (după Gudea 1975: 109, fig. 26, Timoc 2019: 207, fig. 1); b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

în sec. II-III, în: D. Bondoc (ed.), *In honorem Gheorghe Popilian*. Craiova: Aius: 81-96; Benea, D. 2007. Das Lager von Praetorium (Mehadia) in spätrömischer Zeit. *Pontica* 40: 339-360; Benea, D. 2007. Cu privire la unităţile militare din castrul de la Mehadia (I). Legiunea a XIII-a Gemina, în R. Ștefănescu, I. Bauman, Lucica Savu (eds.), *Studia in honorem Dr. Florea Costea*. Brașov: C2 Design: 275-281; Benea, D. 2008. *Edificiul de cult de la Praetorium (Mehadia)*. Timișoara: Excelsior Art; Timoc, C. și Timoc, C. 2008. Organizarea internă a castrului de la Mehadia (Praetorium). Reconstituirea datelor oferită de vechile bilete de săpătură. *Banatica* 18: 75–80; Marcu 2009, 143-144, nr. 24; Boda, I., Szabó, C. 2011, Notes on a Dolichenian Relief at Mehadia. *Marisia* 31: 273-282; Benea 2016, 143-146; Timoc, C. 2019. Date noi și mai vechi în legătură cu fortificația romană de la Mehadia (jud. Caraș-Severin). *Analele Banatului, Serie Nouă* 27: 201-219; Petolescu 2021, 215-216, nr. 37; 240-241, nr. 55.

10. Teregova

jud. Caraș-Severin

(*Ad Pannonios*; TabPeut 7, 4, Geogr. Rav. 4, 14), com. Teregova, jud. Caraş-Severin

Situat în punctul *Cetate*, fiind doar parţial vizibil la suprafaţă; urme mai vizibile la colţul de SE al fortificaţiei (Fig. 10.3); puţin cercetat: N. Gudea 1979; castru auxiliar, la aprox. 2 km N de sat, aşezat pe o terasă joasă, la vărsarea pârâului Hideg în Timiş; au fost evidenţiate două faze de construcţie: 1. Castru de pământ cu dimensiuni neprecizate, cu val de pământ gros de 9,20 m și 1,30 m înălţime, înconjurat de o fossa de 9,50 m deschidere şi 1,80 m adâncime; 2. Castru de piatră, cel mai probabil de formă patrulateră alungită, latura lungă de două ori mai mare decât latura scurtă; dimensiuni greu de precizat, după L.F. Marsigli care la sfârșitul secolului al XVII-lea l-a văzut încă păstrat în întregime, ar fi putut măsura aprox. 135 × 72 m. Zidurile, groase de 1,25 m au fost construite în tehnica *opus incertum*. Castrul a fost construit la mijlocul sec. II p. Chr. de cohorta VIII Raetorum (IDR III/1, 114 = IDR App III, LXXIII/1; LXXIII/2-4), care staţionase anterior la Inlăceni. În jurul castrului au fost identificate urmele unui vicus militar.

În cursul săpăturilor sistematice în anii 2001-2002, 2004 au fost identificate principalele caracteristici ale sistemului de fortificație, precum și două clădiri din interior. Datarea castrului rămâne în cadre generale: sec. II-III?

Bibliografie: Christescu 1937, 107, 122; Tudor 1968, 35; TIR L 34, 25; Gudea, N. 1973. Sondajul arheologic de la Teregova. *Banatica* 2: 97-101; Gudea 1997, 32, nr. 16; Nemeth 2005; Marcu 2009, 157-160, nr. 33; Timoc, C. 2005. Fortificaţii romane din Banat (II). Teregova (date şi controverse). *Analale Banatului, Serie Nouă* 12-13, 2004-2005: 187-197; Nemeth 2007, 209; Benea 2016, 147-149; Matei-Popescu, Țentea 2018, 60–70; IDR, App. III, 103–104; Piso, I. 2019. Une statio de *beneficiarii consularis* à Teregova, *Analele Banatului, Serie Nouă* 27: 197-199.

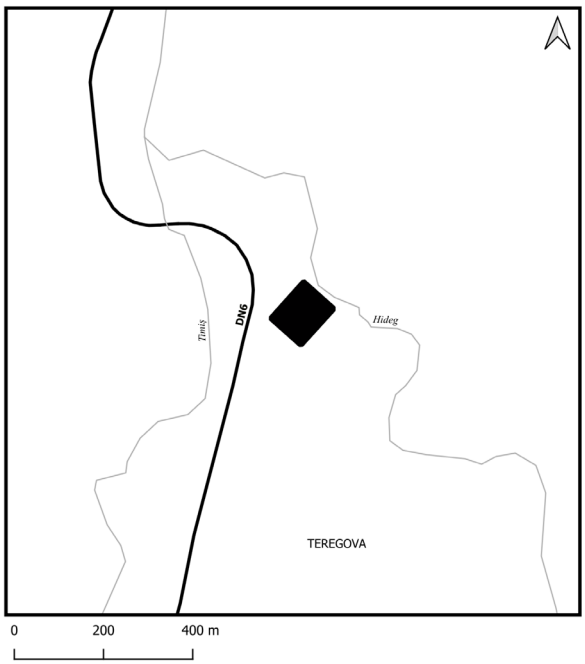

10.1. Teregova. Localizarea fortificației.

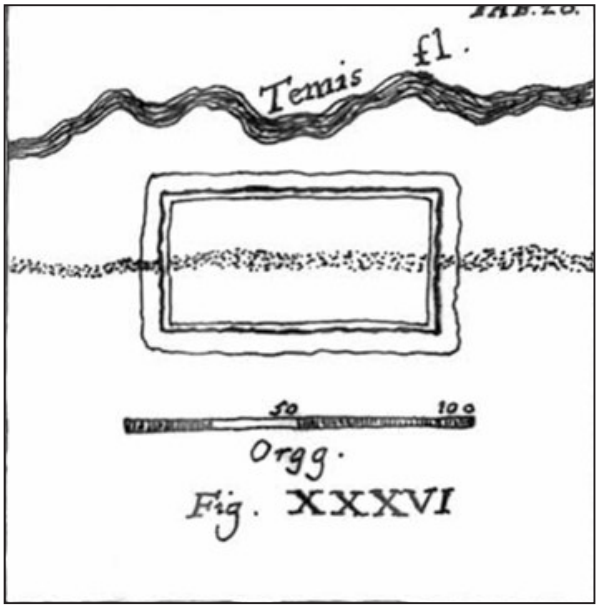

10.2. Teregova. Planul istoric al castrului (după L.F. Marsigli).

10.3. Teregova. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre vest (©MNIR/Dan Costea).

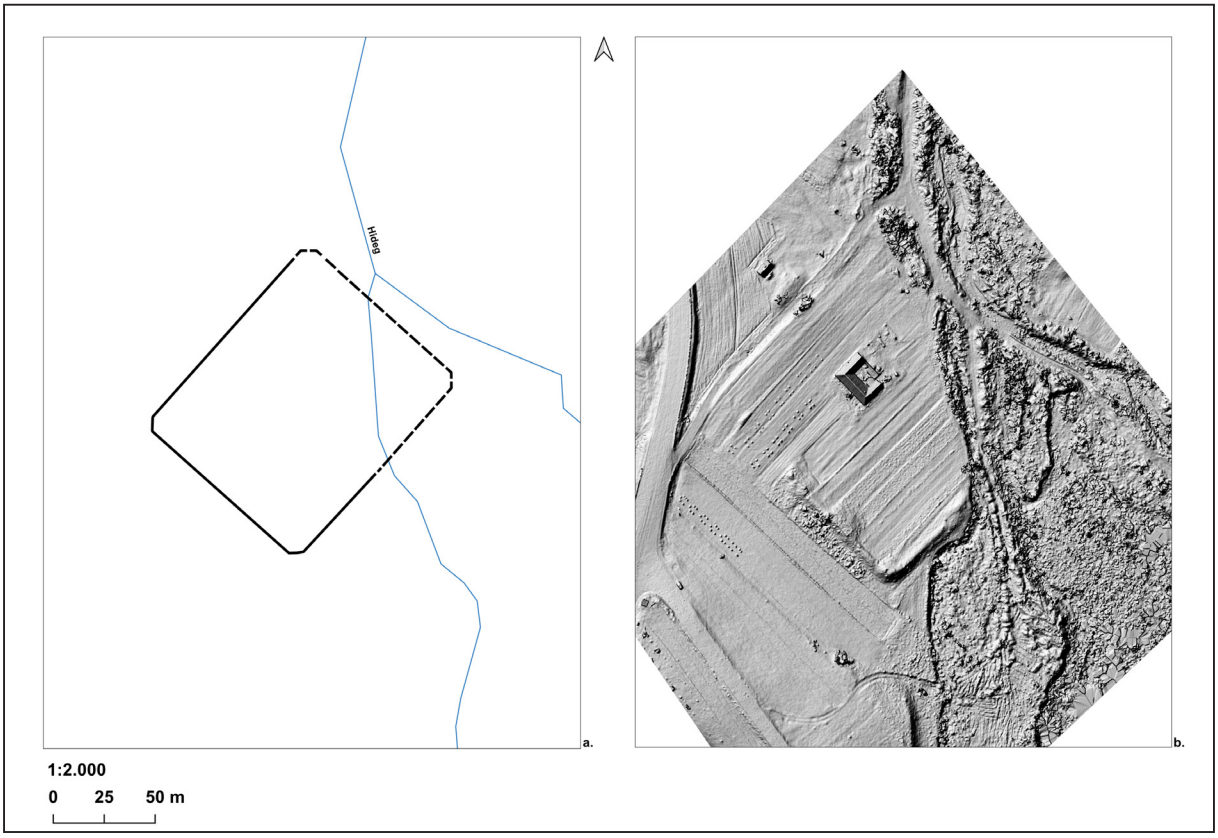

10.4. Teregova. Planul fortificației de la Teregova: a. adaptarea planului incintei (după Timoc 2004-2005:195-196, fig. 2-4), b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

11. Tibiscum - Caransebeș

(fostul sat Jupa), jud. Caraș-Severin

(*Tibiscum*; TabPeut VII, 4; Ptolemeu 3, 8, 4; GeogRav 4, 14)

Castrul este situat la 2 km nord-est de vatra vechiului sat Jupa, pe suprafața unei terase joase de pe malul stâng al râului Timiș. Fortificația este vizibilă pe două laturi sub forma unui val de pământ (Fig. 11.2). Cercetările arheologice (G.G. Mateescu 1923-1924; M. Moga, Fl. Medeleț, R. Petrovszky, M. Petrovszky, P. Bona, D. Benea, P. Rogozea 1965-1989; A. Ardeț în prezent) au fost ample și s-au desfășurat în castru, vicus, municipium și necropole.

Castrul auxiliar a constituit garnizoana mai multor unități. Au fost evidențiate mai multe faze de construcție ale mai multor fortificații care s-au succedat în același loc (Fig. 11.3).

Primul castru a fost o fortificație mică de pământ, care ar corespunde ca amplasament colțului de nord-est al castrului mare de piatră. Dimensiunile exacte nu pot fi încă precizate, fiind identificat un val de pământ de 6 m grosime și 1,20 m înălțime, înconjurat de două șanțuri de apărare. Datare în perioada 101-106?;

Castrul mic de piatră avea plan rectangular (89×107 m). Porțile păstrate pe laturile de S și E aveau turnuri pătrate (Fig. 11.4). Acestei faze îi corespunde probabil staționarea în garnizoană a cohortei I sagittariorum. A fost descoperit și material ceramic de construcție ștampilat de legiunii IIII Flavia Felix.

Castrul mare de piatră, apare ca o extindere spre sud a castrului mic de piatră, ca urmare a măririi garnizoanei cu cohors I Vindelicorum milliaria, numerus Palmyrenorum și numerus Maurorum, care vin în locul cohortei de *sagittarii*, mutată la Drobeta. Planul este rectangular, cu colțurile rotunjite (195×310 m). Zidurile, groase de 1,50 m, au fost construite în tehnica *opus incertum*. Turnuri de colț de formă trapezoidală; pe latura de N, porta principalis sinistra, cu o deschidere de 3,90 m cu turnuri ușor ieșite în exterior, 7×5,80 m; pe latura de E porta praetoria, cu o deschidere 7,50 m;

În *principia* au fost identificate trei faze de construcție. Edificiul avea plan rectangular (35×45 m), fiind cercetate *atrium* (15 × 27 m), basilica (8 × 45 m), *aedes principiorum* (7×10 m).

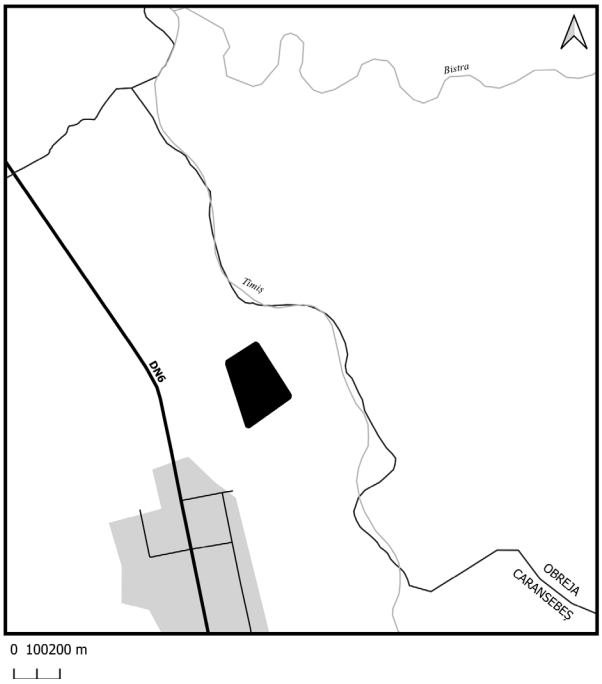

11.1. Tibiscum. Localizarea fortificației.

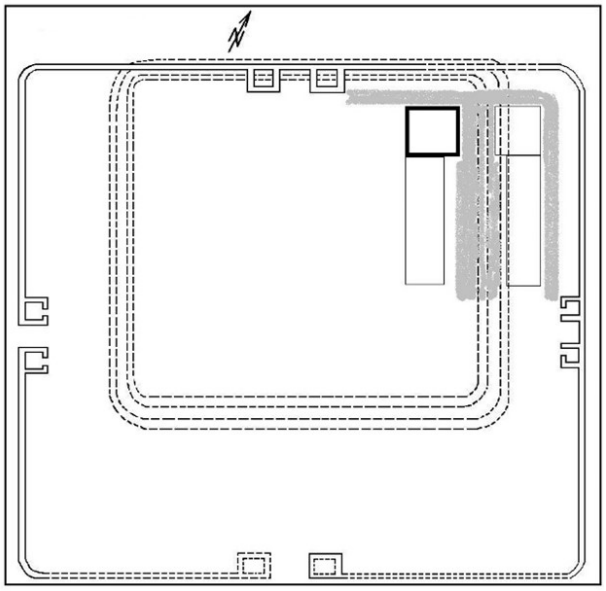

11.2. Tibsicum. Succesiunea fazelor de evoluție a castrului mic de la Tibiscum-Jupa (după Benea 2018).

Castrul mare de piatră poate data în linii generale la mijlocul sec. II p. Chr. A fost identificată o fază de reparații la mijlocul sec. III, în timpul domniei lui Gallienus. În zidul din această perioadă au fost refolosite inscripții din vremea lui Gordian III (238-244). Incinta de Est a fost dublată parțial cu un zid suplimentar. Incintele edificate pe trei laturi în *opus quadratum* au fost reparate în tehnica *opus incertum*. A fost documentată blocarea parțială sau totală a porții *praetoria* printr-un zid și umplerea spațiului rezultat cu dărâmătură, fragmente de monumente funerare, stâlp milliar. Ulterior, se pare că la mijlocul sec. III poarta a fost deblocată.

Trupele atestate prin material tegular și inscripții sunt: *cohors I Vindelicorum milliaria c. R.* (IDR III/1, 137, 163, 253-255; ILD 198-200), *cohors I sagittariorum milliaria eq.* (IDR III/1, 130 – anul 165; IDR III/1, 251-252; ILD 229), *numerus Maurorum Tibiscensium* (IDR III/1, 156; IDRE II 462), *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (IDR III/1, 134-136, 142, 152 = ILD 216, 153-156, 160, 164, 167, 170, 176, 256; ILD 202, 207, 213).

11.3. Tibiscum. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-vest (©MNIR/Dan Costea).

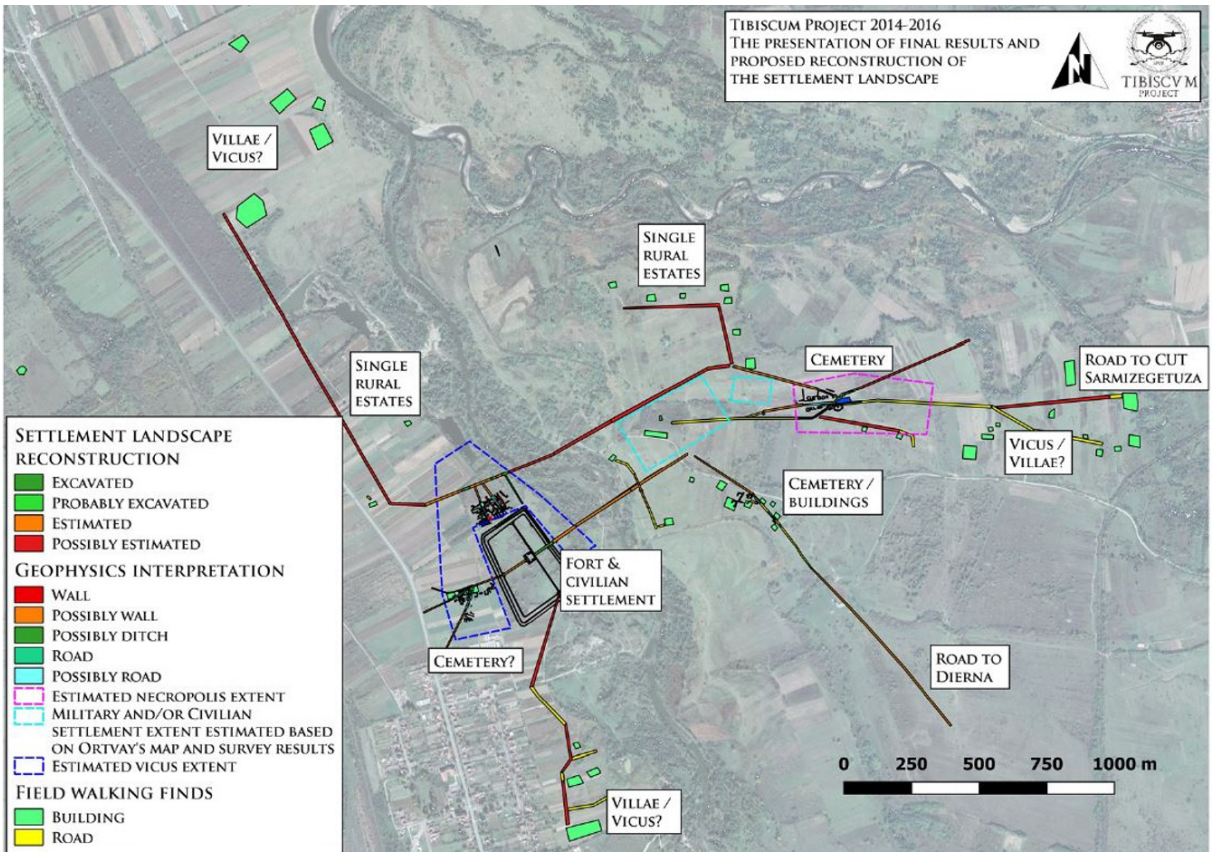

11.4. Tibiscum. Extensia sitului arheologic de la Tibiscum (Pisz, Tomas, Hegyi 2020: 234, fig. 12).

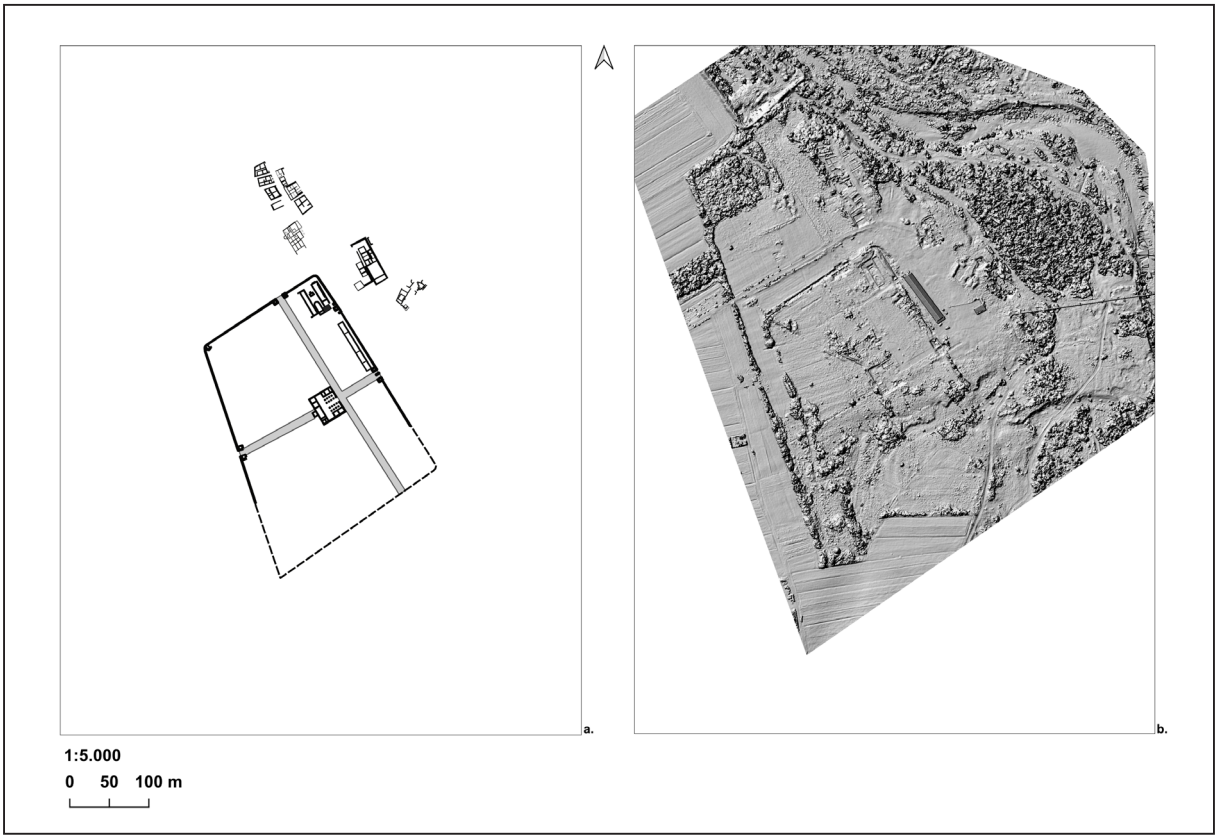

11.5. Tibiscum. Planul fortificației de la Tibiscum: a. integrarea planului incintei și a clădirilor extramuros (după Benea 2003, fig. 2; Timoc 2007: 92-95, fig. 1, 6; Regep 2019: 184, pl. Pl. I; A. Ardeț, L.C. Ardeț, D. Rancu, L. Zerbini 2019: 15-19), b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

Vicusul militar a fost cercetat la Est de castrul mare de piatră (Fig. 11.5). Datarea locuirii este sec. II-III p. Chr., dar și în prima jumătate a secolului al IV-lea.

Structurile constructive descoperite la aproximativ 600 m Est de castrele cunoscute, dincolo de cursul râului Timiș, au fost inițial puse în legătură cu *municipium Tibiscum*, atestat în sec. III p. Chr. (IDR III/1, 132), dar prospecțiunile mai recente par a sugera că orașul s-a dezvoltat la începutul secolului al III-lea din aglomerarea aferentă vicusului militar din proximitatea fortificației.

Bibliografie. Christescu 1937, 106, 122, 131, 191, 198-199; Daicoviciu, C. și Groza, L. 1965. Diploma militară de la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis* 2: 135-139; Gostar, N. 1968. Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis* 5: 471-477; Tudor 1968, 37-42; TIR L 34, 111; Moga, M. 1970. Garnizoana romană la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis* 7: 135-149; Moga, M. 1974: Ştiri noi despre garnizoana militară de la Tibiscum. *Tibiscus* 3: 129-132; Moga, M., Medeleţ, Fl., Benea, D. și Petrovszky, R. 1981: Cercetările arheologice din castrul Tibiscum. Campania 1976. *Materiale şi cercetări arheologice. A XIII-a Sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979.* București: 215-218; Benea, 1980. Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de palmyrieni din Dacia. *Apulum* 18: 131-140; Benea, D. 1983. *Cercetările arheologice de la Tibiscum.* Materiale și cercetări arheologice. A XV-a Sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981, București, 1983: 306-323; Bona, P., Petrovszky, R., Petrovszky, M. 1982: Tibiscum. Cercetări arheologice (I). *Acta Musei Napocensis* 19: 311-322; Bona, P., Petrovszky, R., Petrovszky, M. 1983. Tibiscum – cercetări arheologice (III), 1976-1979. *Acta Musei Napocensis* 20: 405-432; Benea, D. 1985. *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*. Banatica 8: 139-154; Bona, P. Rogozea, P. 1985: Tibiscum, cercetări arheologice (III). *Banatica* 8: 155-171; Benea, D. și Bona, P. 1994. *Tibiscum*. București: Museion; Gudea 1997, 32-34, nr. 17; Petolescu 2002, 120-121, 126, 135, 140-141; Nemeth 2005, 95-100; Nemeth 2007, 209-210; Isac, D. 2007. Reparaţii şi reconstrucţii în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p.Chr. (o nouă analiză a fenomenului). *Ephemeris Napocensis* 16-17, 2006-2007: 139, 141; Marcu 2009, 162-174, nr. 34; Pisz, M., Timoc, C. 2014. Tibiscum and its rural territory in the roman period. Archaeological landscape investigations using non-destructive survey methods, în Forțiu, S., Cîntar, A. (eds.) *ArheoVest, Nr. II: In Honorem Gheorghe Lazarovici, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014, Vol. 2: Metode Interdisciplinare, Asociația "ArheoVest" Timișoara*, vol. 2: 821-830. Szeged: JATEPress Kiadó; Benea 2016, 149-153; Benea, D. 2018. *Castrul roman de la Tibiscum*. Timișoara: ArtPress;

Pisz, Tomas, Hegyi 2020; Pisz, M., Tomas, A. și Timoc, C. 2021. Noi observaţii în legătură cu topografia sitului arheologic de la Tibiscum-Jupa (jud. Caraş-Severin). *Analele Banatului, Serie Nouă* 19: 163-185; Petolescu 2021, 241-243, nr. 56; 248-251, nr. 63; 265-266, nr. 73; 270-271, nr. 77.

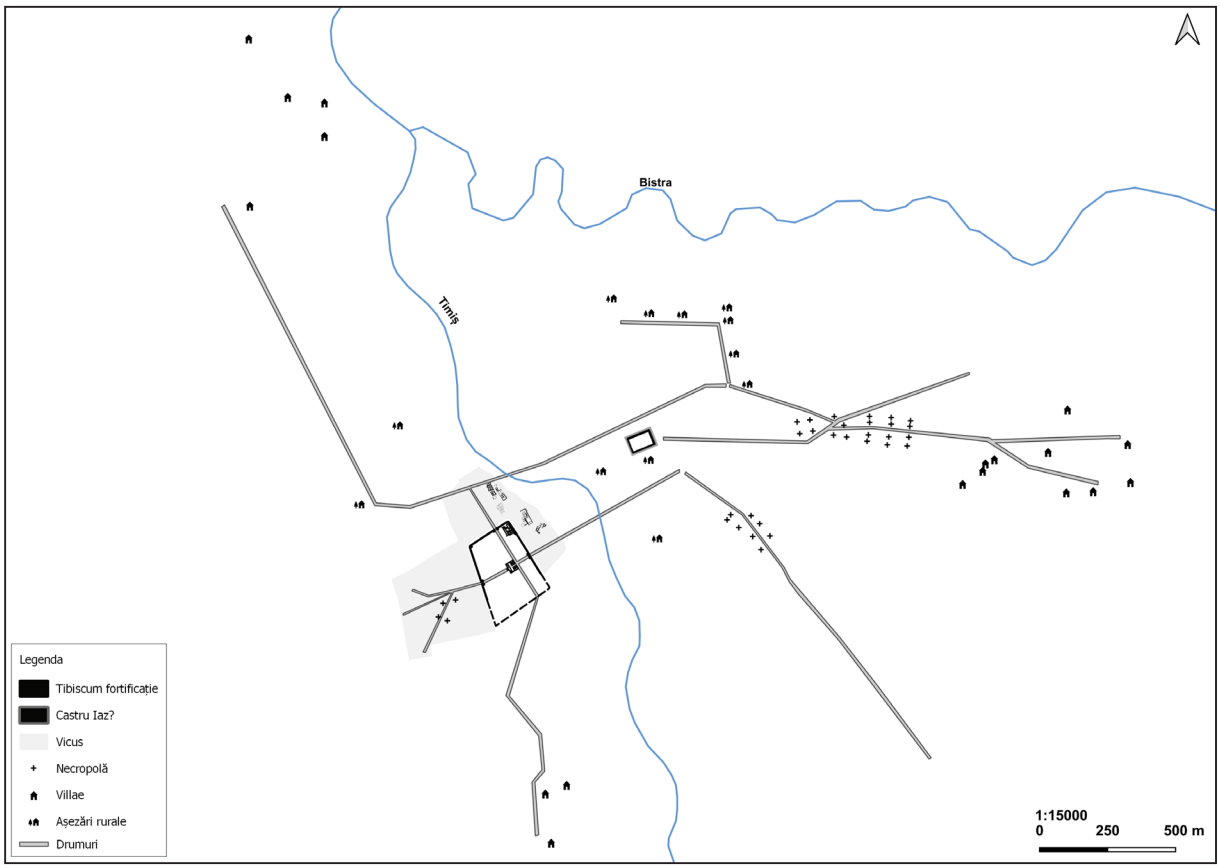

11.6. Tibiscum. Plan general Tibiscum (după Pisz, Tomas, Hegyi 2020: 234, fig. 12).

12. Zăvoi

com. Zăvoi, jud. Caraş-Severin

(*Acmonia*?; TabPeut VII, 4; Ptolemeu 3, 8, 4)

Fortificația se găseşte în mijlocul satului actual, pe o terasă uşor înălţată a pârâului Bistra, în punctul „Cetate". Urmele forificației sunt vizibile la suprafaţă sub forma unui val de pământ care se distinge pe toate laturile (Fig. 12.2). Pe alocuri, valul a fost distrus de drumuri şi de clădiri moderne (Fig. 12.3). Fortificația a fost sporadic cercetată arheologic, are un plan pătrat, cu latura de 336 m. Dimensiunile indică funcționarea unui castru legionar de marş al unei legiuni neatestate. Cel mai probabil a fost construit cu ocazia campaniilor dacice. Lângă drumul imperial care ducea spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa a fost construită o *mansio* cu o clădire de baie.

Bibliografie. Tudor 1968, 43-44; TIR L 34, 26; Bozu, O. 1977. Cohors I Sagittariorum la Zăvoi (judeţul Caraş-Severin), *Banatica* 4: 131-134; Gudea 1997, 34-37, nr. 18; Nemeth 2005, 32, 41; Ardeţ, Negrei, Grumeza 2015, 235–260; Benea 2016, 128.

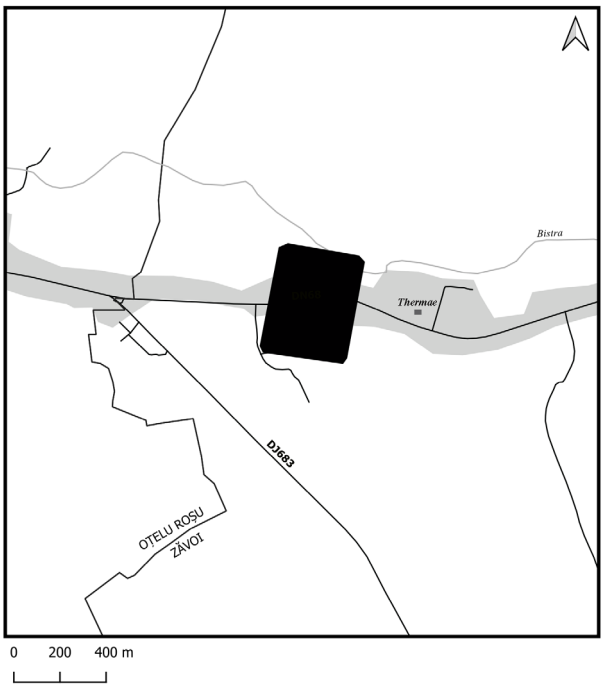

12.1. Zăvoi. Localizarea fortificației și a thermelor.

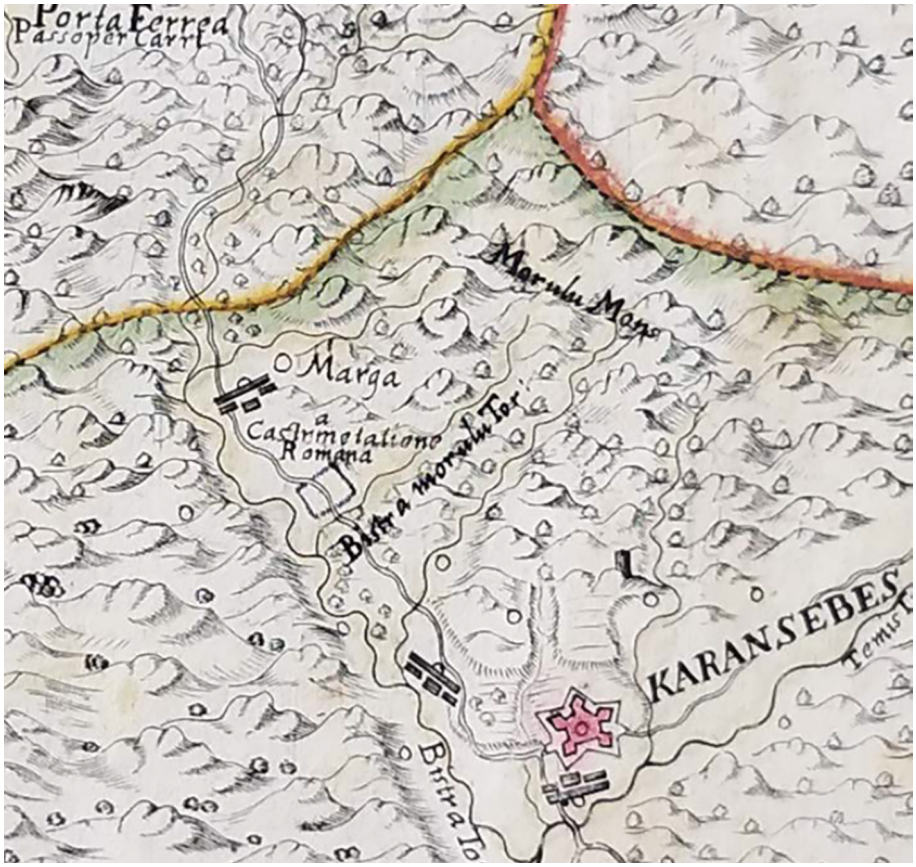

12.2. Zăvoi. Localizarea fortificației pe harta lui Visconti Morando la 1699 (după Mândescu, Sîrbu 2022: 53, fig. 4).

12.3. Zăvoi. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre sud-est (Dan Costea/©MNIR).

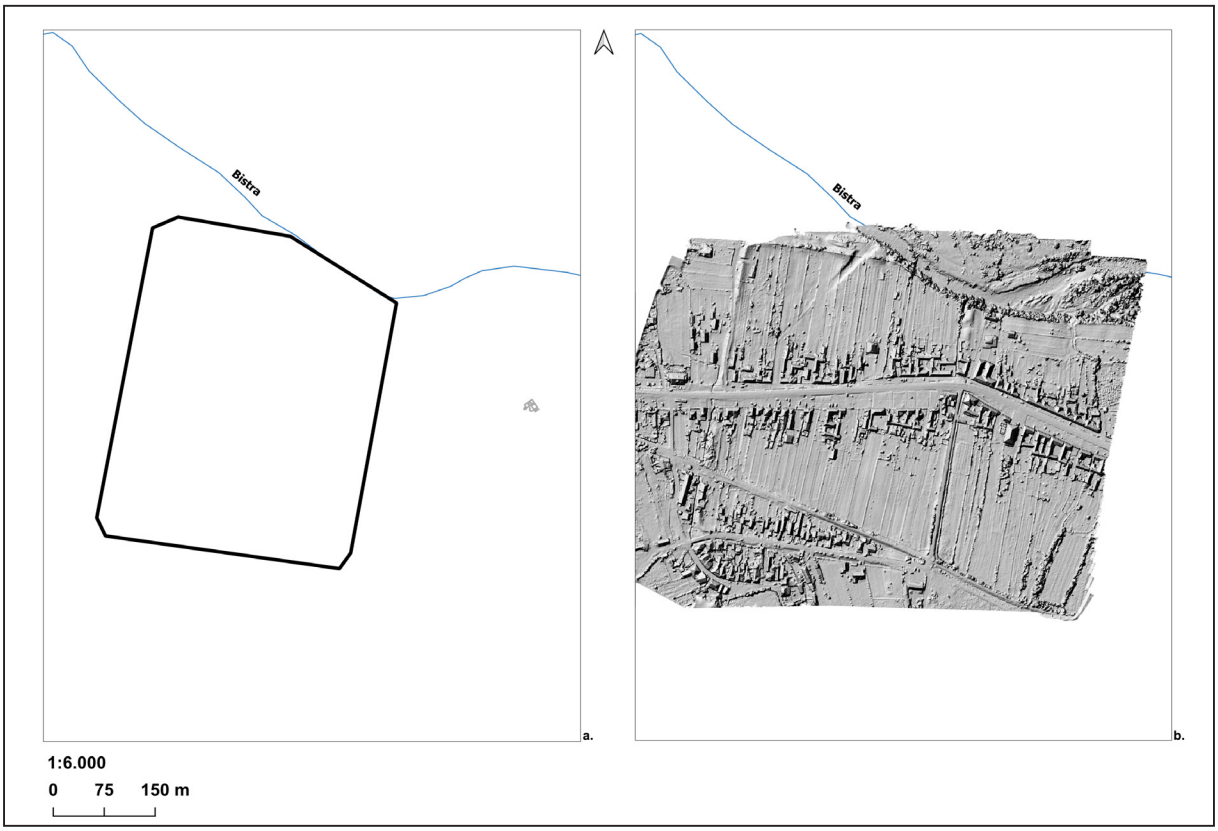

12.4. Zăvoi. Planul fortificației și a thermelor de la Zăvoi: a. planul incintei (Ardeț, Negrei și Grumeza 2015: 235-260, fig. 1-9), b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

13. Voislova

com. Zăvoi, jud. Caraş-Severin

Amplasarea unei fortificații romane în Voislova era legată de controlarea drumului imperial la intrarea în trecătoarea „Poarta de Fier a Transilvaniei". Fortificația se găsește pe colțul vestic al unei terase înalte, o mică colină cu orientarea E-V și care este mărginită la V de un mic pârâu. Primele semnalări se datorează lui Károly Torma, date reluate șase decenii mai târziu de Alexandru Borza care a oferit o primă restituirea a planului. Dimensiunile castrului propuse fortificației sunt de Károly Torma erau de 47 / 50,4 × 31,5 / 34-36 m.

O restituire recentă a planimetriei sitului a fost realizată de J. Matyas, care pe baza schițelor lui Károly Torma, a marcat pe plan fortificația, o *mansio* și o baie. Se cunosc puține piese descoperite în interiorul castrului, cel mai probabil din cauza distrugerilor cauzate de localnici și de căutătorii de comori. Au fost semnalate trei ștampile: *AVIVI*, *PR COS* (IDR III/1, 271b) și *IVL VAL* (CIL III 8076[1h]) și o inscripție dedicată de guvernatorul celor trei Dacii, *Cl(audius) Gallus*, în anii 205/206-207 (IDR III/1, 271a; vezi și IDR III/1, 57, de la Băile Herculane; cf. Piso, I. 1993, Fasti Provinciae Daciae I: Die senatorischen Amtsträger. II: Die ritterlichen Amtsträger. Bonn: Habelt: 162-166, nr. 35).

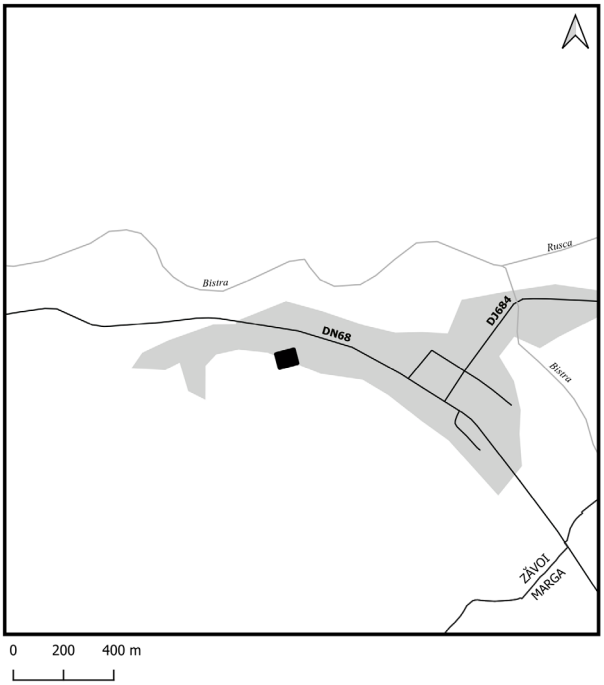

13.1. Voislova. Localizarea fortificației.

13.2. Voislova. Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-est (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

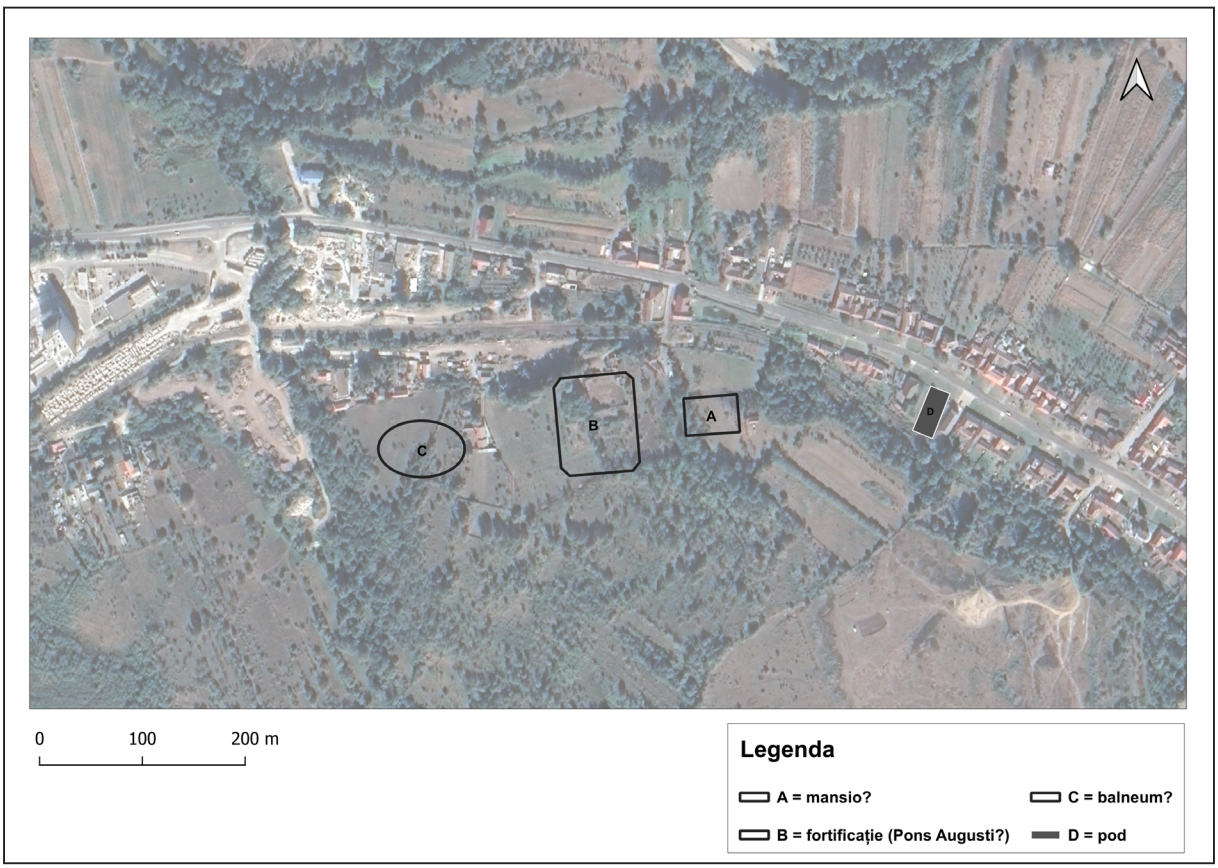

13.3. Voislova. Poziția construcțiilor (Matyas 2023: 719, fig. 3).

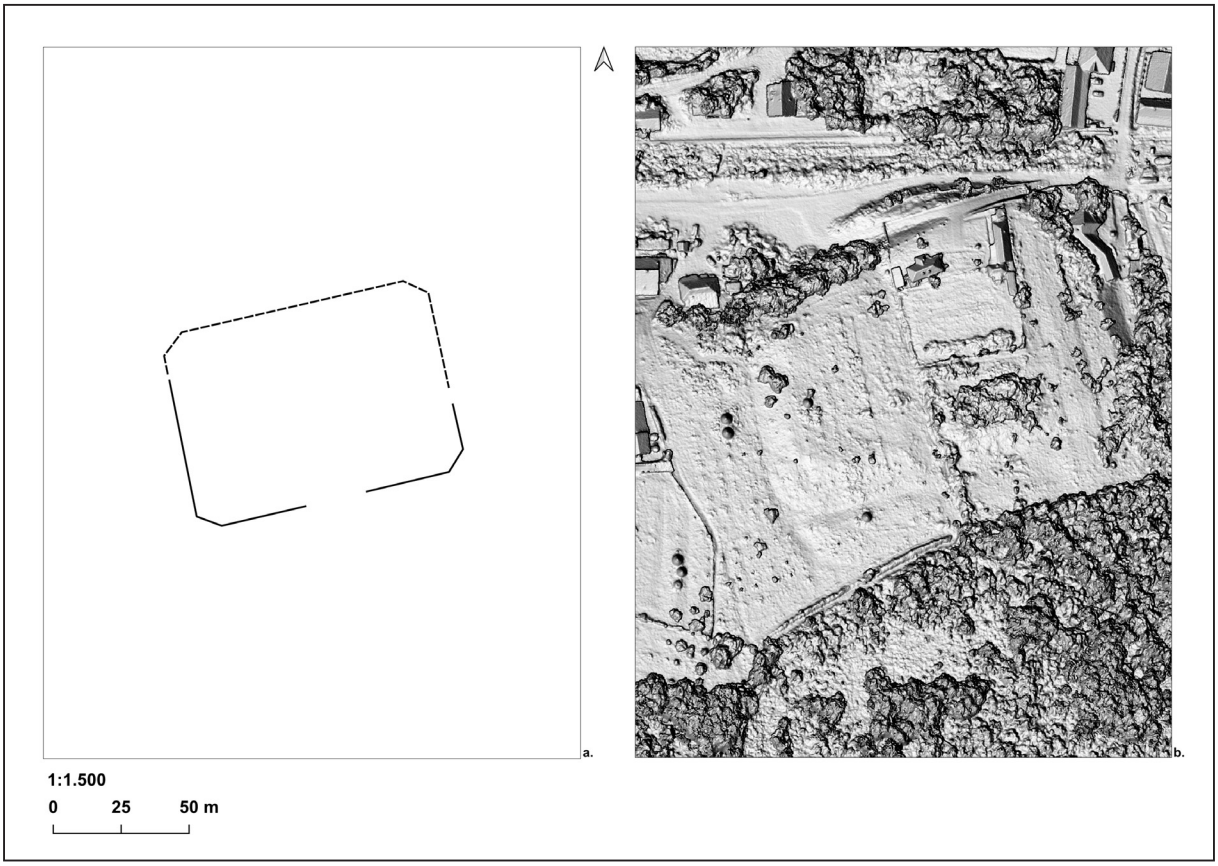

13.4. Voislova. Plan de situație: a. planimetria posibilă a fortificației; b. model digital hillshade (©MNIR/Vlad Călina).

O posibilă clădire *mansio?* este construcția semnalată în punctul numit „*Balta Seacă*" unde au fost observate cantități mari de cărămizi romane și mortar la limita localității, la S de DN 68 (12x14 m).

Károly Torma a identificat urmele unui *balneum,* construcție situată la 56 m distanță față de colțul nord-vestic al castrului, respectiv la 22 m distanță de la drumul național (Fig. 3), care astăzi pare a fi de suprapus de o locuință modernă. Un argument suplimentar a fost vecinătatea unui mic pârâu. Același autor a surprins prin mai multe sondaje și traseul drumului roman care urca spre „Poarta de Fier".

Materialele tegulare și mărturiile epigrafice descoperite aici sunt unicele elementele de datare. În lipsa altor informații, fortificația nu poate fi încadrată cu exactitate din punct de vedere cronologic.

Bibliografie: Borza 1943, 71; Simu 1924, 39; ; Piso, I. 1976. Epigraphica (V). *Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca* 19: 259-265; Matyas, J. 2023. Fortificația romană de la Voislova. *Cercetări arheologice* 30, 2, 713-724.

14. Gornea

com. Sichevița, jud. Caraș-Severin

a. Așezarea romană a fost identificată la 2 km Vest de satul actual, pe panta sudică a unei terase înclinate a Dunării, în punctul „Căuniţa de Sus". Prin cercetări arheologice (realizate de N. Gudea, Gh. Lazarovici 1968-1970; O. Bozu, Gh. Lazarovici 1975-1978),

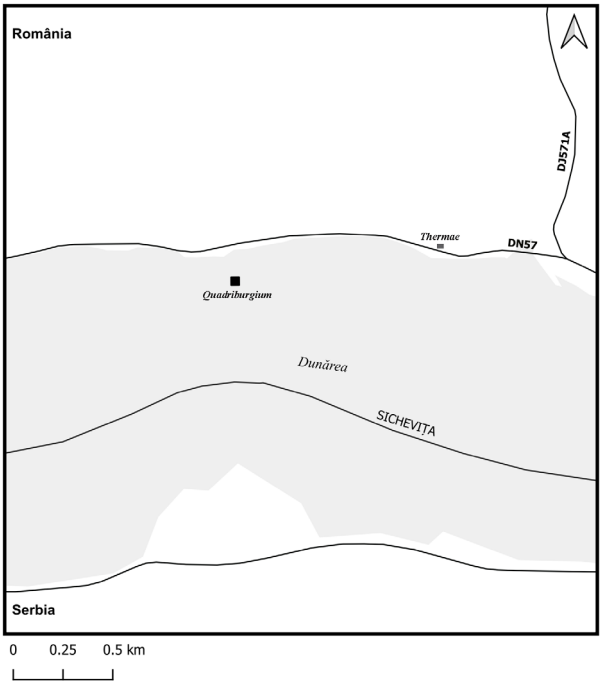

14.1. Gornea. Localizarea fortificației și a thermelor.

14.2. Gornea (thermae). Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre nord-est (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

în așezare, de-a lungul drumului roman, au fost descoperite clădiri realizate din zidărie de piatră cu mortar, bordeie, gropi diverse, două cuptoare de ars cărămizi și un atelier metalurgic. Materialul ceramic de construcție a fost marcat cu ştampila legiunii VII Claudia, tipul Viminacium (IDR III/1, 30a-d).

b. Fortificația de tip *quadriburgium* a fost semnalată pe malul Dunării, în fața fortificației de la Čezava (*Novae*, Serbia) (Fig. 14.2). Zidul de incintă (1,80-2,10 m lățime), construit în tehnica *opus mixtum*, delimita o fortificație cu dimensiunile de 41,50 × 41,50 m. Turnurile de colț (9,20 × 9,20 m) sunt ieșite în afara conturului incintei. Poarta se află pe latura de Sud, fiind flancată de două turnuri rectangulare (9,15 × 3,50 m). Fortificația a fost incendiată, ceea ce a permis recoltarea din săpături a unui material arheologic abundent. Un detașament din legiunea VII Claudia a staționat aici (IDR III/1, 31 = IDR App III, XLIV/1: *S(ub) c(ura) Bubali p(rae)p(ositi) leg(io) VII Cl(audia) MVIT*; IDR App III, XLIV/2-3), precum și o unitate auxiliară, *equites sagittarii* (IDR III/1, 32 = IGLR 424 = IDR App III, LX/1: *Eq(uitum) sagi(ttariorum) s(ub) c(ura) Italici p(rae)p(ositi) MVC?*; IDR App III, LX/2-6 – vezi ștampila de la Viminacium *Eq(uites) sagi(ttarii) s(ub) c(ura) Italici BRM*, IMS II, p. 43), poate identică cu acel *cuneus equitum sagittariorum*, menționat de *Notitia Dignitatum* (41, 17) la Lederata (autorii IDR App III consideră că ar putea fi vorba de *equites Dalmati*, pe baza unei analogii cu o altă ștampilă de la Viminacium, unde apare un *Veracius*, *praepositus*: *Eq(uites) Dal(matae) A(u)r(eomontani) s(ub) c(ura) Verac(ii) p(rae)p(ositi) f(---) Mucianus*, menționați și de *ND*, Or. XLI, 15: *Cuneus equitum Dalmatarum, Aureomonto*, dar trupa de la Gornea pare a fi diferită).

Pe baza descoperirilor monetare s-a putut argumenta utilizarea fortificației între începutul sec. IV p. Chr. – primele două decenii ale sec. V p. Chr.

Bibliografie: TIR L 34, 62; Tudor 1968, 66; Gudea, N. 1973. O locuință rustică din epoca romană la Gornea. *Acta Musei Napocensis* 10: 562-692; Gudea, N. 1975. Cărămida romană cu text cursiv din secolul al IV-lea descoperită la Gornea. *Banatica* 3: 99-119; Gudea, N, 1976. *Aşezări romane şi romane târzii la Gornea*, Reşiţa: 12-34; Gudea, N. 2008. *Aşezări rurale în Dacia romană (106-275 p. Chr.). Schiţă pentru o istorie a agriculturii şi satului daco-roman*. Oradea: Primus: 90, nr. 49; Bondoc 2009, 47-49; Băjenaru 2010, 95-96; Nicolae 2013, 154.

14.3. Gornea (quadriburgium). Fotografie oblică din dronă. Vedere dinspre sud-vest (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

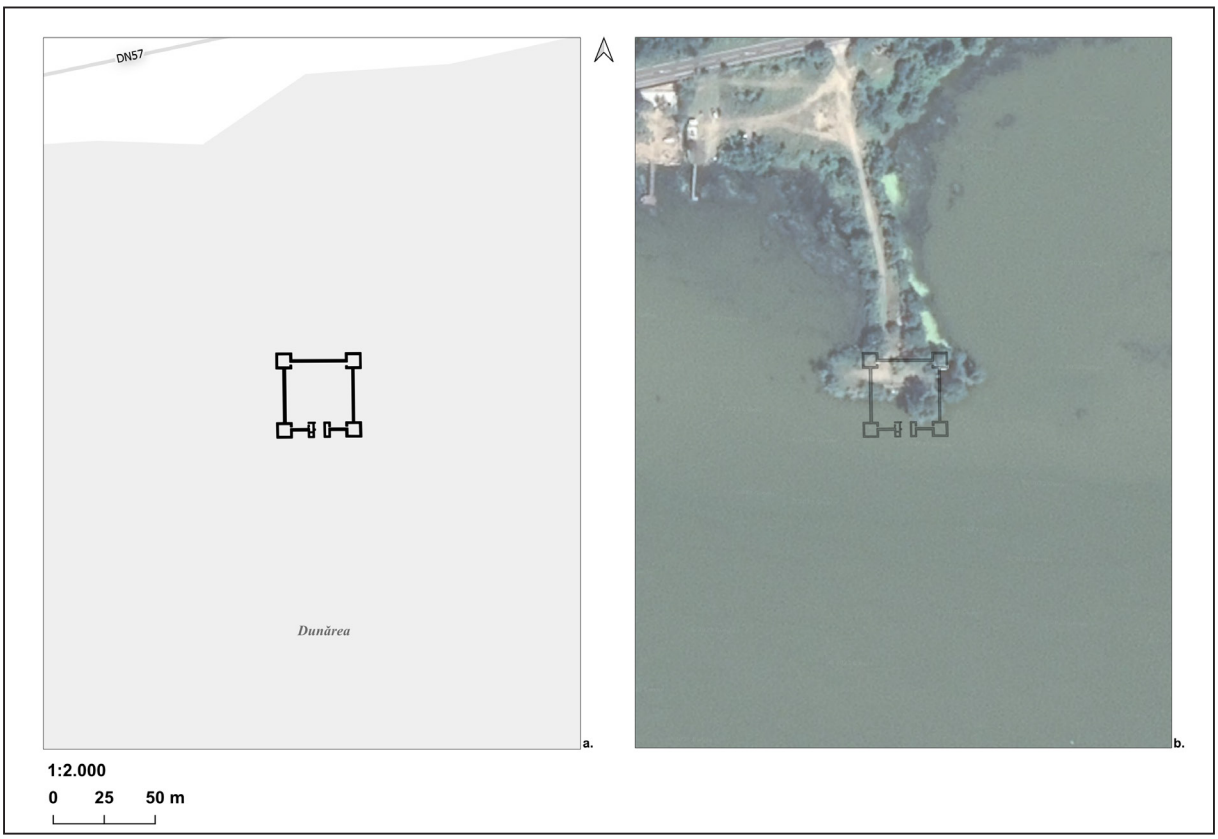

14.4. Gornea. Planul de situație: a. planimetria fortificației (suport OSM); b. suprapunerea planului pe ortofotoplan (suport Google Earth) - (©MNIR/Vlad Călina).

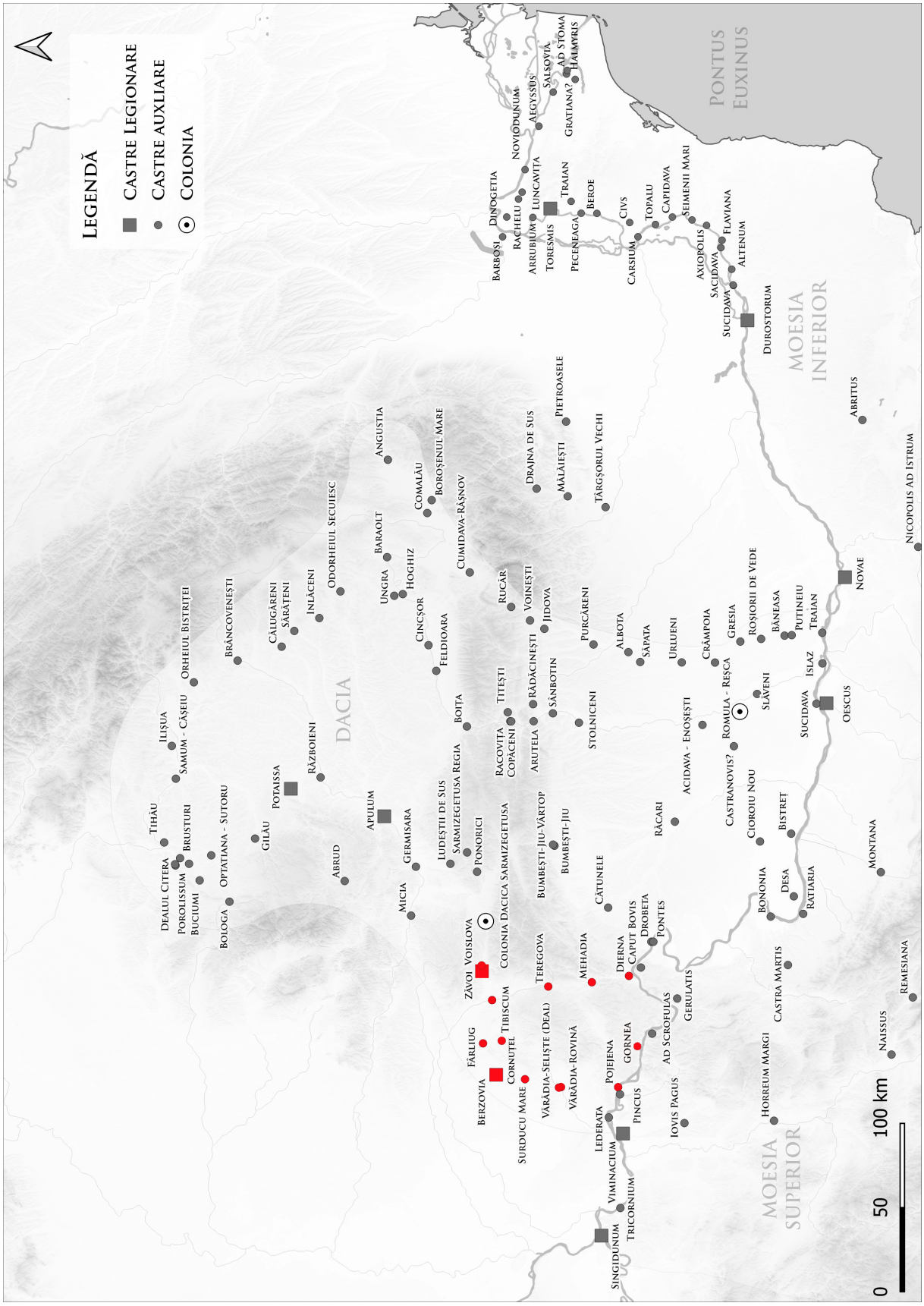

Planșa I. Harta provinciilor romane Dacia, Moesia Superior și Moesia Inferior.

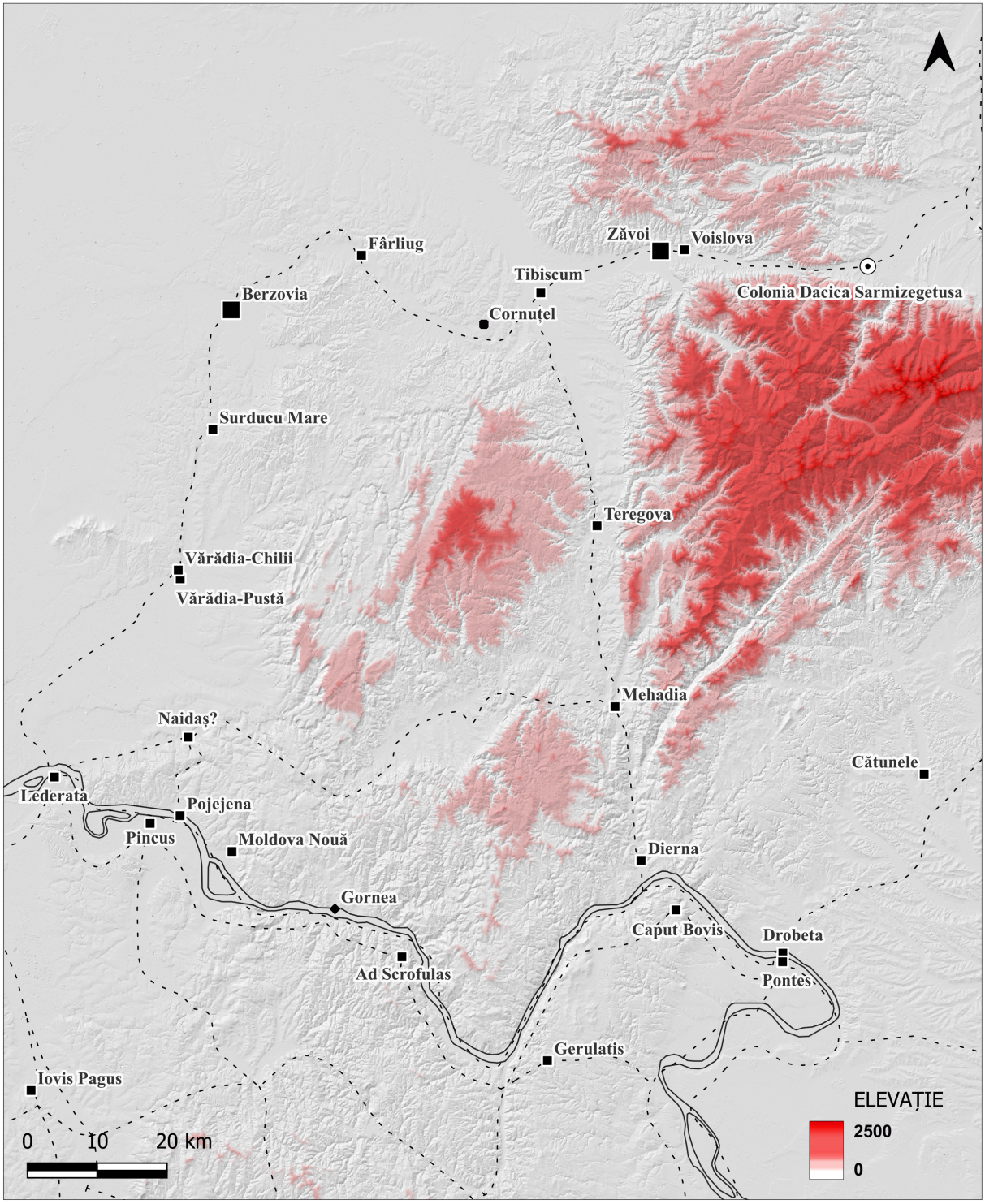

Legenda

- Castru Legionar
- Castru Auxiliar
- Castellum
- Quadriburgium
- Colonia
- Drumuri romane

Planșa II. Localizarea fortificațiilor romane de pe limesul de sud vest al provinciei Dacia.

Bibliografie

Ardeț, A., Negrei, D. și Grumeza, L. 2015. Considerații preliminare privind cercetările arheologice de la Zăvoi – Cimitirul ortodox 2009–2013 (jud. Caraș-Severin, România). *Tibiscum, Serie Nouă* 5: 235–260.

Băjenaru, C. 2010. *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.

Benea, D. 1983. *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*. Cluj-Napoca: Dacia.

Benea, D. 2016. *Istoria Banatului. Antichitatea*. București: Editura Academiei Române.

Bondoc, D. 2009. *The Roman rule to the north of the lower Danube during the late Roman and early Byzantine period*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.

Borza, Al. 1943. *Banatul în timpul romanilor*. Timișoara: Editura Fundațiunii Oliviero Varzi.

Christescu, V. 1937. *Istoria militară a Daciei romane*. București: Fundațiile Regale (reeditare București, 2009: Editura Academiei Române).

Gudea, N. 1975. Date noi despre castrul roman de la Pojejena, *Banatica* 3: 333-343.

Gudea, N. 1997. Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. *Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 44: 1-114.

Gudea, N. 2001. Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n. Chr.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 48: 1-118.

Marcu, F. 2009. *Organizarea internă a castrelor din Dacia*. Cluj-Napoca: Mega.

Matei-Popescu, F. și Țentea, O. 2018. *Auxilia Moesiae Superioris*. Cluj-Napoca: Mega.

Micle D., Măruia, L., Cîntar. A., Bozu O., Nemeth E., Stavilă A. și Bolcu L. 2010. Non-invasive archaeological research in the Roman Castrum from Varadia, „Rovina". *Annales d'Université Valahia Targoviste, Section d'Archéologie et d'Histoire* 12, 1: 139-154.

Nemeth, E. 2005. *Armata romană în sud-vestul Daciei romane / Die Armee im Südwesten der römischen Dakien*. Timișoara: Mirton (Bibliotheca historica et archaeologica Banatica XXXVII).

Nemeth, E. 2007. *Politische und militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit / Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană*. Cluj-Napoca: Tribuna.

Nemeth, E., Fodorean, F., Matei, D. și Blaga, D. 2011. Kastelle und Landschaft an der Südwestgrenze des römischen Dakien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62: 331-352.

Nicolae, C. 2013. *Dunărea de Jos și nordul pontic. Interferențe istorice (cu privire specială în secolele IV-VII).* București: Top Form.

Opreanu, C. 2013. Frontiera romană din sud-vestul Daciei. Stadiul actual al cunoașterii. *Acta Musei Porolissensis. Arheologie - Restaurare - Conservare* 35: 191-206.

IDR Suppl. III - Piso, I., Ardeț, A. și Timoc, C. 2019. *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix 3: Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis*. Cluj-Napoca: Mega.

Petolescu, C.C. 2002. *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*. București: Ars Docendi.

Petolescu, C.C. 2021. *Armata romană din Dacia*. București: Editura Academiei Române.

Pisz, M., Tomas, A. și Hegyi, Al. 2020. Non-destructive research in the surroundings of the Roman Fort Tibiscum (today Romania). *Archaeological Prospection* 27, 3: 219-238, DOI: 10.1002/arp.1767.

Protase, D. 1967. Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia. *Acta Musei Napocensis* 4, 47-72.

Simu, T. 1924. *Dumuri și cetăți romane din Banat*. Lugoj: Tipografia Naţională.

Strobel, K. 1984. *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*. Bonn: Rudolf Habelt (Antiquitas. Reihe 1. Abhandlungen zur alten Geschichte 33).

Timoc, C. și Cristea, Ș. 2023. The Cult of Jupiter Dolichenus in the Roman Fort from Pojejena (Caraș-Severin County), în D. Aparaschivei, J. Bilavschi și L. Pîrnău (eds.). *Varia Archaeologica III. Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*: 267-275. Cluj-Napoca: Mega.

Tudor, D. 1968. *Orașe, târguri şi sate în Dacia romană*. Bucureşti: Editura Științifică.

List of illustrations

Pojejena

1.1. Pojejena. Fort location.

1.2. Fortification plan of Pojejena: **a.** enclosure plan (after Marcu 2009, 278, pl. 18); **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

1.3. Pojejena. Oblique drone photograph. North-west perspective (©MNIR/Dan Costea).

1.4. Pojejena. Oblique drone photograph. South-west perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

1.5. Pojejena. **a.** Results of geophysical surveys and planimetry; **b.** Interpretation of the internal layout of the fort (Pisz et al. 2019, Fig. 1).

1.6. Pojejena. Results of geophysical surveys (after Cristea și Timoc 2023, 272, Pl. I.2).

Naidaș

2.1. Naidaș. Fort location.

2.2. Naidaș. Oblique drone photograph. North perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

2.3. Naidaș. PCA *(Principal Component Analysis)* of *hillshading* (after Timoc, Cociș 2022, 36).

2.4. Fortification plan of Naidaș: **a.** enclosure plan (after Timoc, Cociș 2022: 33-36), **b.** digital *hillshade* model (after Timoc, Cociș 2022: 33-36).

Vărădia – *Arcidava*

3.1. Vărădia. location of forts.

3.2. Vărădia (after Iaroslavschi, Bozu 2003, 299, Pl. I).

3.3. Vărădia-Rovină. Oblique drone photograph. South perspective (©MNIR/Dan Costea).

3.4. Vărădia-Chilii. Oblique drone photograph. North-west perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

3.5. Vărădia. Results of the geomagnetic surveys at Vărădia - Rovină fort and the plan obtained from archaeological surveys (Micle et al. 2010, 152 fig. 12).

3.6. Fortification plan of Vărădia - Chilii: **a.** adapted plan of the enclosure (after Iaroslavschi, Bozu: 2003, 300, Pl. II), **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

3.7. Fortification plan of Vărădia - Rovină: **a.** adapted plan of the enclosure (after Marcu 2009: 285, pl. 17), **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Surducul Mare – *Centum Putea*

4.1. Surducul Mare. Fort location.

4.2. Surducul Mare. Historical plan of the fort and the baths of Surducul Mare (Borza 1943: 62, fig. 11).

4.3. Surducul Mare. Oblique drone photograph. East perspective (©MNIR/Dan Costea).

4.4. Fortification plan of Surducu Mare: **a.** adapted plan of the enclosure (after Protase 1975: 346, fig. 1), **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Berzovia - *Bersobis*

5.1. Berzovia. Fortress location.

5.2. Berzovia. Historical plan of the Berzovia legionary fortress (formerly known as Jidovin village) and Roman baths (after Hoffinger).

5.3. Berzovia. Oblique drone photograph. South-east perspective (©MNIR/Dan Costea).

5.4. Berzovia. Legionary fortress plan: **a.** enclosure and *principia* plan (after Flutur 2011: 156; 160; pl. I; pl. V); **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Fârliug – *Aizis*

6.1. Fârliug. Probable fort location.

6.2. Fârliug. Fort layout (Borza 1943: 65, fig. 12).

6.3. Fârliug. Oblique drone photograph. North-west perspective (©MNIR/Dan Costea).

6.4. Fârliug. Oblique drone photograph. North-east perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

6.5. Fârliug. Fort plan: **a.** enclosure plan (after Borza 1943: 65, fig. 12); **b.** digital *hillshade* model (March 2022); **c.** digital *hillshade* model (September 2023) - (MNIR/Vlad Călina).

Cornuțel – Brebu – *Caput Babuli*

7.1. Cornuțel. Fort location.

7.2. Cornuțel. Historical plan (Borza 1943: 66, fig. 13).

7.3. Cornuțel. Oblique drone photograph. North-east perspective (©MNIR/ Dan Costea).

7.4. Cornuțel. Fort layout: **a.** enclosure plan (adapted plan of the enclosure after Lungu, Hurduzeu, Timoc 2001:114, fig. 1); **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Orșova – *Dierna*

8.1. Orșova. Fort location.

8.2. Orșova. Historical map (după Benea 1975, 93).

8.3. Orșova. Fort location and late Roman quadriburgium in the historic landscape of the old 18th century Orșova (processed by C. Timoc after a sketch-project describing the planning of the fortification in Orșova, ca. 1688/1690, author probably Marsigli; Proposta di Orsova: https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1179/?list=eyJxdWVyeSI6ICJPcnNvdmEifQ). (Published here for the first time).

8.4. Orșova. Oblique drone photograph. North-east perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

8.5. Orșova. Site plan: a. fort layout (*OSM* support); b. fort plan superimposed on orthophotoplan (*Google Earth* support) - (©MNIR/Vlad Călina/).

Mehadia – *Praetorium*

9.1. Mehadia Fort location.

9.2. Mehadia. Oblique drone photograph. South-east perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

9.3. Mehadia. Fort layout: **a.** enclosure plan (after Gudea 1975: 109, fig. 26, Timoc 2019: 207, fig. 1); **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Teregova – *Ad Pannonios*

10.1. Teregova. Fort location.

10.2. Teregova. Historical plan (after L. F. Marsigli).

10.3. Teregova. Oblique drone photograph. West perspective (©MNIR/Dan Costea).

10.4. Teregova. Fort layout: **a.** adapted plan of the enclosure (after Timoc 2004-2005:195-196, fig. 2-4), **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Jupa – *Tibiscum*

11.1. Tibiscum. Fort location.

11.2. Tibsicum. Development process of the Tibiscum-Jupa small fort (after Benea 2018).

11.3. Tibiscum. Oblique drone photograph. North-west perspective (©MNIR/Dan Costea).

11.4. Tibiscum archaeological site (Pisz, Tomas, Hegyi 2020: 234, fig. 12).

11.5. Tibiscum. Fort layout: **a.** enclosure plan and the *extramuros* buildings (after Benea 2003, fig. 2; Timoc 2007: 92-95, figs. 1, 6; Regep 2019: 184, pl. Pl. I; A. Ardeț, L.C. Ardeț, D. Rancu, L. Zerbini 2019: 15-19), **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

11.6. Tibiscum. Site plan (after Pisz, Tomas, Hegyi 2020: 234, fig. 12).

Zăvoi – *Agnaviae*

12.1. Zăvoi. Fort and thermal baths location.

12.2. Zăvoi. Fort location on Visconti Morando map 1699 (after Mândescu, Sîrbu 2022: 53, fig.4).

12.3. Zăvoi. Oblique drone photograph. South-east perspective (Dan Costea/©MNIR).

12.4. Zăvoi. Fort and thermal baths layout: **a.** enclosure plan (Ardeț, Negrei și Grumeza 2015: 235-260, fig. 1-9), **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Voislova – *Pons Augusti?*

13.1. Voislova. Fort location.

13.2. Voislova. Oblique drone photograph. North-east perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

13.3. Voislova. Buildings location (Matyas 2023: 719, fig. 3).

13.4. Voislova. Site plan: **a.** possible fort layout; **b.** digital *hillshade* model (©MNIR/Vlad Călina).

Gornea

14.1. Gornea. Fort and thermal baths location.

14.2. Gornea (*thermae*). Oblique drone photograph. North-east perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

14.3. Gornea (*quadriburgium).* Oblique drone photograph. South-west perspective (©MNIR/Miruna Libiță-Partică).

14.4. Gornea. Site plan: **a.** fort layout (*OSM* support); **b.** fort plan superimposed on orthophotoplan (*Google Earth* support) - (©MNIR/Vlad Călina/).

Plates:

Plate I. Map of roman provinces of Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior.

Plate II. Roman fortifications on the south-west *limes* of Dacia province.

OVIDIU ȚENTEA
Muzeul Național de Istorie a României
ovidiu.tentea@gmail.com

FLORIAN MATEI-POPESCU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
florian.matei@gmail.com

CĂLIN TIMOC
Muzeul Național al Banatului – Timișoara
calin.timoc@mnab.ro